

Hlið við hlið

Tapað-fundið í framandi borgum

Borg oboj!

Eftirfarandi línur eiga rætur í margbreytilegri borgarreynslu. Þær tengjast efnislegu þéttbýli – sumar eru sóttar til hugleiðinga um Kaupmannahöfn sem höfundur páraði er hann átti þar ársdvöl – en flestar varða borgarlíf sem borist hefur um milliliði: með áhorfi, hlustun og þó einkum lestri. Slíkar viðtökur geta orkað sterkt á mann, þótt með öðrum hætti sé en þegar leiðin liggur í raun og veru um áður ógengin stræti og hugurinn reynir í óðaönn að draga skynjunarbrot saman í heildstæða mynd. Raunar má ekki vanmeta tilhlutan skynfæranna þegar sviðsmyndir mannlífsins eru fengnar úr textum. Það má jafnvel segja að við lesum stundum með öllum líkamanum, því að sá skilningur sem vinnur til dæmis borgarmyndir úr bókmenntaverki byggir á virkni allra skynfæra. Öll hafa þau lagt sitt af mörkum í þann minnissjóð og það bakland skynjunar sem sótt er í, hversu meðvitaður sem lesandinn er um slíka samræðu við textann.¹

Reyndar verður seint hægt að skilja til fulls með rökrænum hætti hvað býr að baki viðbrögðum okkar við textum þar sem veruleikamynd er spunnin á skapandi hátt – meðal annars vegna þess að það sem nefnt var „raun og vera“ hér að framan er einnig „mynd“ af veruleikanum, mynd sem við nemum með sjón en líka heyrn, þefskyni og stundum bragði eða annarri snertingu. Sú mynd lendir, eins og lestrarreynslan, í flókinni skilvindu þar sem tengslum og kennslum fylgja einnig rof og framandleiki. Þessi skilvinda er sérdeilis virk í borgarlífi, sem einkennist oft í senn af þéttskipan og slitringi: náinni hliðstæðni fólks, bygginga og annarra hluta en einnig rofi sem getur birst í ýmsum myndum, í einangrun eða hvarfi,

¹ Höfundur þakkar Önnu Jóhannsdóttur og Magnúsi Sigurðssyni fyrir yfirlestur og góðar ráðleggingar. Ritstjórar *Ritsins* og ónafngreindir ritrýnar fá einnig þakkir fyrir gagnlegar ábendingar.

í óvæntum tengslum eða í gáttum sem opnast. Eða er það borgin sem les okkur, kemur með óvæntum hætti að því sem við þekktum fyrir eða vekur það sem var sofnað og allt að því týnt? „Við komuna til sérhverrar nýrrar borgar ber ferðalangurinn kennsl á fortíð sem hann vissi ekki að hann byggi yfir: framandleiki þess sem þú ert ekki lengur eða átt ekki lengur, bíður þín á framandi stöðum sem ekki tilheyra þér.“ Eitthvað á þessa lund kemst ítalski rithöfundurinn Italo Calvino að orði í *Ósýnilegum borgum*, skáldsögu sem er öðru fremur lýrísk hugleiðing og könnun á eigindum og margbreytileika borga sem könnuðurinn Marco Polo hefur heimsótt og safnað í reynslusarp sinn.²

Á þessum síðum verður flakkað um sjálfa borgarreynsluna; fjallað um þéttskipan og glufur borgarinnar, um framandleikann sem búið getur við hvert horn, dýrlegur eða drungalegur; um margbreytileikann sem er ríki-dæmi borgarinnar en getur líka gert hana að óræðum spegli á ferðum hvers og eins. Þegar hugvísindafólk fjallar um borgir eða aðra mikilvæga staði í umhverfi mannskepnunnar eru könnuðirnir sjálfir hluti af viðfangs-efninu, jafnvel ekki síður en ferðasögumenn eins og Marco Polo, eða skáld og aðrir listamenn sem gera staði og vistarverur að virkum þætti í verkum sínum. Þá skiptir saga og samhengi lykilstaða í umheiminum jafnframt máli, og hvað Íslendinga varðar á það sannarlega við um Kaupmannahöfn. Þó að Þjóðhöfðingi Dana hafi í hartnær hálfa öld verið drottning tala þeir enn um „Kongens København“ og „kóngsins Kaupinhavn“ hefur einnig leikið í munni Íslendinga enda var borgin þeim lengi svo að segja næsti bær, eins undarlega og það kann að hljóma, og var um langa hríð jafnframt helsta hlið þeirra að hinum ytra heimi, veröldinni handan hafsins.

Það hlið verður þó að teljast tvöfalt, því flestir íslenskir ferðalangar, einkum er nær dregur í tíma, hafa haft viðkomu í Reykjavík, ef þeir búa ekki þar þegar. Sem minnir þann sem hér skrifar á að þegar hann óx úr grasi, í þorpi á landsbyggðinni, þótti honum stundum óljóst hver „borgin við sundin“ væri – var það Reykjavík eða Kaupmannahöfn? Nonna- og Mannabókin um Kaupmannahafnardvöl hét að vísu *Borgin við sundið*, en oft var þó fleirtalan „sundin“ notuð um báðar borgirnar. Var þetta í ein-

² „Arrivando a ogni nuova città il viaggiatore ritrova un suo passato che non sapeva più d'averne: l'estraneità di ciò che non sei più t'aspetta al varco nei luoghi estranei e non posseduti.“ Italo Calvino, *Le città invisibili*, Milánó: Arnoldo Mondadori Editore, 1993, bls. 26 (upphafleg útgáfa 1972). Sbr. enska þýðingu Williams Weaver, *Invisible Cities*, San Diego og New York: Harvest/HBJ Book, 1974, bls. 28–29.

hverjum skilningi ein og sama borgin? Kannski var það ekki nema eitt sund sem aðskildi þessar „Íslensku“ borgir.

Þegar greinarhöfundur kom, allöngu síðar, til langdvalar í höfuðborg Danmerkur, velti hann óhjákvæmilega fyrir sér hinum rómuðu „Íslendingaslóðum í Kaupmannahöfn“. Vitneskjan um að þessi útlendi staður væri líka gamalt íslenskt sögusvið fékk á sig eilítinn fantasíublæ. Þarna áttum „við Íslendingar“ að hafa risið hæst í menntun, skáldskap og stjórnspeki: Þar komu Jónas og Jón; Árni og Baldvin og Konráð og Grímur og Jónas og Jón. Þetta var höfuðstaður, höfuðborg Íslands um aldir, lengur en Lissabon drottnaði yfir Brasilíu, París yfir Alsír, eða London yfir Indlandi. Í samanburði á forsendum nýlendusögunnar er London þó nærtækt dæmi og þá sem höfuðborg Írlands í óralangri sögu nýlendutengsla þar sem mörg þung spor voru stigin um tvöfalda hliðið milli Dyflinnar og Lundúna. Þótt það kunni að virðast framandlegt að þegnunum sé stjórnað af gangvirki í fjarlægri borg handan um haf, þá opna slík tengsl vissa sýn á það hvernig valdi er háttað og hvernig borgin virkar; hún er knúin áfram en það getur verið erfitt að finna vélina, finna uppsprettu og ferðaleiðir valdsins; borgin dulbýst, hún „dreifir sér“; svo kann að virðast sem hún hellist yfir mann, en hún felur sig líka í framandleika sínum og er að störfum annarstaðar. Þar slær hjarta sem menn telja sig hlera og jafnvel finna á fjarlægum stöðum. Um Lundúnaborg segir í upphafi *Heart of Darkness* eftir Joseph Conrad að einnig hún hafi verið meðal „hinna myrku staða á jarðríki“.³

³ „„And this also,“ said Marlow suddenly, „has been one of the dark places of the earth.““ Joseph Conrad, *Heart of Darkness*, ritstj. Robert Kimbrough, 2. útg. (Norton Critical Editions), New York: W.W. Norton & Company, 1971, bls. 5. Eða með orðum Sverris Hólmarssonar í þýðingu hans á sögu Conrads: „„Og þessi staður,“ sagði Marlow skyndilega, „hefur einnig verið einn af þeim myrku á jörðinni.““ *Innstu myrkur*, Reykjavík: Uglan – Íslenski kiljuklúbburinn, 1992, bls. 10. Marlow segir síðan að honum hafi orðið hugsað til þessara frumstæðu slóða við Tempsá eins og þær voru áður en Rómverjar lögðu þær undir sig. Orðið „also“ („einnig“) gæti hins vegar vísað til Afríku, sem nýlenduherrar á samtíma skáldsögunnar höfðu að miklu leyti sölsað undir sig – og Marlow greinir í framhaldinu frá ferð sinni þangað. Þar með erum við raunar komin inn í hringiðu mikillar umræðu sem þessi saga Conrads hefur vakið og snýst meðal annars um það hvort hann ýti í verkinu undir vestræna fordóma um hina „myrku Afríku“ (í ýmsum skilningi þess orðalags). Þar á móti má segja að formyrkvunin, eins og hún birtist í sögu Conrads, sé beinlínis flutt til Afríku frá hinu „upplýsta“ vestræna borgarsamfélagi og að inn í verkið sé þannig byggð mjög gagnrýnin afstaða til nýlendustefnunnar. Þetta er efni í aðra grein, þar sem mætti meðal annars taka sérstaklega fyrir allt sem býr á bak við algenga samlíkingu borga við frumskóga og myrkvíði.

Framaðs

Orðsifjabókin segir mér að „framandi“ sé „ummyndað tökuorð úr dönsku“, sbr. danska orðið „fremmed“. (Í Kaupmannahöfn leið mér stundum sjálfum eins og ummynduðu tökuorði úr dönsku og þetta var dýrmæt reynsla fyrir mann með áhuga á þýðingum og öðrum tengslum menningarheima). Orðin „framandi“ og „fremmed“ má rekja aftur í gotnesku: „*framaps*; af *fram* ‘frá’, eiginl. ‘sem er burtu, fjarri’.“⁴ Allt er þetta skynsamlegt; það sem er „framandi“ er einhverstaðar „frammi“; það er fjarlægt manni. Í *Danskri orðabók* Freysteins Gunnarssonar frá 1926 er „fremmed“ ekki þýtt með „framandi“, kannski vegna þess að það er tökuorð, heldur með orðunum „ókunnugur, gestkomandi, ókunnur, aðkomandi, útlendur; vandalaus, óskyldur, annarlegur; undarlegur, kynlegur“.⁵ Þessi orðaruna, svo einkennileg í ítrekun sinni og þreifandi útfærslu, dregur eiginlega fram í dagsljósið þá myrku merkingu sem felst í íslenska orðinu og kannski því danska líka: það sem er framandi er ekki bara „frammi“ eða fjarri, það er líka hér inni, það stendur nálægt manni og það er annarlegt vegna þess að það virðist geta orðið, eða er um það bil að verða, hluti af manni eða maður sjálfur af því. Flestir þekkja það að vera gestkomandi og ókunnugur, jafnvel útlendur, og ætli maður sé ekki líka stundum annarlegur eða kynlegur? Hefur framandleiki ef til vill alltaf búið með manni, þótt hann komi ekki í ljós fyrr en á vissri stund, í einhverskonar fjarlægð, þegar maður stendur í gættinni?⁶

Þar með er ég aftur kominn að dyrunum sem ég nefndi áðan eða því tvöfalda hliði sem Kaupmannahöfn og Reykjavík mynda í sameiningu. Það er dásamleg kaldhæðni nýlendusögunnar að danskur málfræðingur skyldi gerast hvað ötulastur baráttumaður íslenskrar tungu á tímamótum í sögu hennar. En þegar Kaupmannahafnarbúinn Rasmus Rask varaði við því á sinni tíð, fyrir liðlega tveimur öldum, að Reykjavík væri að verða danskur bær, þá snerti hann ekki eingöngu máлтаugar mörlandans, heldur tilfinn-

⁴ Ásgeir Blöndal Magnússon, *Íslensk orðsifjabók*, Reykjavík: Orðabók Háskólans, 1989, bls. 205.

⁵ Freysteinn Gunnarsson, *Dönsk orðabók með íslenskum þýðingum*, Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja, 1926, bls. 154.

⁶ Hér er stutt yfir í kenningar Freuds um „das Unheimliche“, það sem er ókennilegt og veur ókennnd. Það er iðulega eitthvað sem reynist komið úr eigin heimkynnum en er þó heimullegt og framandi. Ég vík að þessum kenningum Freuds í greininni „Skáldaðar borgir“, *Borgarbrot. Sextán sjónarborn á borgarsamfélagið*, ritstj. Páll Björnsson, Reykjavík: Borgarfræðasetur og Háskólaútgáfan, 2003, bls. 154–174, hér bls. 160–161.

inguna fyrir því hversu staðbundin öll merking er og háð skynjun á því sem kalla mætti „menningarrými“. Og kannski þurfti útlending til að átta sig á mikilvægi Reykjavíkur í þessum skilningi, því að heima fyrir gat þéttbýli vist fjarri sögulegum veruleika hins íslenska landbúnaðar- og sveitasamfélags; andstaða þeirra gilda sem þjóðernisvitund og tilfinning fyrir menningararfleifð virtust byggjast á. Sem hlið að útlöndum var Reykjavík öðrum þræði Kaupmannahöfn, hún var kaupmannavík, flutti inn og ferjaði út.

Á hinn bóginn gat það varla farið framhjá neinum sem að gætti, að höfuðstaðurinn handan hafs var ekki stjórnstöð Íslands í neinni einfaldri merkingu. Svo komast þeir Guðjón Friðriksson og Jón Þ. Þór að orði í upphafi síns viðamikla ritverks *Kaupmannahöfn sem höfuðborg Íslands* (og styðja dyggilega rökum í verkinu sjálfu):

Kaupmannahöfn var vettvangur margra afdrifaríkustu atburða íslenskrar sögu og þar réðust örlög fjölmargra íslenskra karla og kvenna. Til Kaupmannahafnar má rekja ótal marga þætti sem mótað hafa íslenska menningu og daglegt líf íslensku þjóðarinnar í aldanna rás. Á Hafnarlóð voru teknar ákvarðanir sem mikil áhrif höfðu á gang Íslandssögunnar og þar hófst sókn Íslendinga til sjálfstæðis. Frá Kaupmannahöfn hafa Íslendingar þegið fleira en frá nokkrum öðrum stað utan landsteinanna.⁷

Borgir eru ekki einungis staðir hins dulda og stundum myrka valds, heldur eru þær staðir menningar og menntastofnana; borgin er samskipta- og umræðuvettvangur þar sem til verður deigla framsækinna hugmynda. Og Kaupmannahöfn var jafnframt varðveislustaður íslenskra menningarverðmæta. Má ekki færa fyrir því rök að í ríki tákanna ættu Kaupmannahöfn og Þingvellir að standa hlið við hlið sem veigamestu staðir Íslandssögunnar? Þótt ekki sé spurt í (fullri) alvöru, heyrir maður á lengdar í kór sem andæfir þessu. Ekki svo mjög í nafni Reykjavíkur – sem hafi leyst Kaupmannahöfn af velli, fyrst smám saman og svo sér í lagi frá og með áunnu fullveldi árið 1918 – heldur fyrir hönd fjölmargra annarra staða á Íslandi: biskupsstóla, klaustra og höfðingjasetra en einnig fjölmargra bændabýla á víð og dreif um landið, þar sem íslensk menning þreifist í ræðu og riti, mótuð af landfræðilegri sérstöðu og náttúru landsins, og byggði á miklum sögulegum arfi. Íslendingar fundu að vísu rækilega

7 Guðjón Friðriksson og Jón Þ. Þór, *Kaupmannahöfn sem höfuðborg Íslands*, fyrra bindi, Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2013, bls. 17.

fyrir valdi hinnar dönsku höfuðborgar sinnar í aðdraganda og umróti siðaskiptanna um miðja 16. öld, en ekki mikið fram að því, þótt þeir Guðjón og Jón Þ. telji að fyrsti stjórnmálagjörningur í Kaupmannahöfn, sem laut beinlínis að Íslandi, hafi átt sér stað árið 1449, þegar undirritaður var samningur milli Kristjáns konungs I. og Hinriks VI. Englandskonungs um siglingar í norðurhöfum.⁸

Þegar það gerist, um miðja 15. öld, átti Ísland þegar mikla menningar sögu að baki og lagður hafði verið sá grunnur tungumáls og menningar sem byggt hefur verið á síðan, ef marka má baksýnispegilinn sem gjarnan er brugðið á loft. Mótun sögulegrar íslenskrar heimsmyndar, hvað sem líður athafnasemi í Kaupmannahöfn, tekur lítt til borgarsamfélags. Vel má vera að hún dragi dóm af viðhorfum íslenskra höfðingja sem í þágu eigin hagsmuna unnu markvisst gegn þéttbýlismyndun með ströndum landsins.⁹ En viðnám gegn borg og þéttbýli sprettur líka af menningu sem talin var búa í og á landinu sjálfu, og í ákveðinni samsömun sem vissulega var öðrum þræði af rómantískum toga. Fátt hefur Íslendingum á Fróni þótt betra að heyra frá íslenskum byggðum í Vesturheimi en ljóðið þar sem skáldbóndinn Stephan G. Stephansson lítur langförull um öxl og sér „óskaland“ sitt í útsænum: „eylenduna“ sem vakir með eldfjöll sín, fossa, langholt og móa, hveru og fjallshlíðar, og sína „nóttlaus[u] voraldar veröld / þar sem víðsýnið skín“.¹⁰ Og austanmegin Atlantshafsins leitar íslenskt vor einnig á annað skáld, Jón Helgason, sem lengstaf sinnti annasömu starfi fræðimanns í Kaupmannahöfn, en spyr: „Hvers vegna ertu hér, / hafrekið sprek á annarlegri strönd?“ Ljóðmælandanum finnst hann vera fjarri hinum frjálsa „ramma safe“: „Drýpur af hússins upsum erlent regn, / ókunnir vindar kveina þar við dyr.“¹¹ Framandleikinn biður um orðið. Hefur hin gamla höfuðborg Íslands borið úr bítum merkingarbærari línur í frumsömdum íslenskum bókmenntum? Eða skiptir það máli í þessu samhengi að í borg þessari voru ort sum af mikilvægustu ættjarðarljóðum íslenskra skálda, ekki síst sum af lykkilljóðum Jónasar Hallgrímssonar? Er hún innbyggður staður í slíkum textum þó að þar sé hvergi beinlínis vísað til hennar?

⁸ Sama rit, bls. 50–51.

⁹ Sbr. rit Gísla Gunnarssonar, *Upp er boðið Ísland. Einokunarverslun og íslenskt samfélag 1602–1787*, Reykjavík: Bókaútgáfan Örn og Örlygur, 1987.

¹⁰ Stephan G. Stephansson, „Úr Íslendingadags ræðu“, *Andvökur. Úrval*, ritstj. Sigurður Nordal, Reykjavík: Mál og menning, 1939, bls. 3.

¹¹ Jón Helgason, „Í vorþeynum“, *Kvæðabók*, Reykjavík: Mál og menning, 1986, bls. 28–29.

Bókmenntahöfuðborg?

Hér verður ekki nema tæpt á þeirri um sumt þversagnakenndu deiglu sem íslensk heimsmynd og staðarvitund er, að minnsta kosti ef marka má merkingarheim bókmenntanna. Sá tákneimur er vissulega ekki hrár veruleikinn, en samt útfærsla hans – tilfinningaleg, hugmyndafræðileg og söguleg – tjáð með orðlist og hefur sem slík löngum þótt vega þungt í íslensku samhengi. Spyrja má hvort þessi merkingarheimur ýti undir rómantísk viðbrögð þjóðernishyggju gegn borgarmenningu, og þá öðrum þræði í ljósi nýlendusögu, þar sem höfuðborgin var fjarlæg en þó um leið nálæg í konungsmakt og verslunarvaldi sínu. Er hægt að skilja afstöðu Íslendinga til síns nýja höfuðstaðar, Reykjavíkur, í ljósi þeirrar sögu? Þótt þetta efni hafi ekki verið nógsamlega rannsakað, tel ég víst að fullyrða megi að Kaupmannahöfn hafi ekki ratað inn í frumsaminn íslenskan skáldskap, söguvið hans og staðarvitund, í nokkurri líkingu við áður nefnt vægi hennar í íslenskri sögu. Hún varð aldrei höfuðstaður í heimi íslenskra bókmennta, þótt hún sé þar þekktur viðkomustaður. Þetta á einnig almennt við um verk þeirra íslensku höfunda sem dvöldu langdvölum í borginni (og frumsömdu sumir verk sín á dönsku).

En hvað þá með arfþegann Reykjavík, sem á 100 ára höfuðborgarafmæli á þessu ári, 2018?¹² Má ekki segja að hún hafi, snemma á síðustu öld, erfitt stöðu Kaupmannahafnar sem valdaúttöð fremur en menningararmiðja? Vissulega hafði Alþingi verið endurreist í Reykjavík en ekki á Þingvöllum, hin fornu biskupssetur höfðu misst vægi sitt og helsta menntasetrið var flutt frá Bessastöðum til Reykjavíkur, en maður flytur ekki hugmyndaheim með sama hætti. Menningarleg staðsetning Reykjavíkur var óviss og úr því að helsti menningarstyrkur og þar með andófsafl nýlendubjóðarinnar, og síðan eftirlendunnar, fólst í arfbornu tungumáli, bókmenntum og menningarminni, má teljast eðlilegt að það var viðmið dreifbýlisins, náttúruheimsins og sögunnar, sýn til landsins alls, sem menn vildu halda í og rækta. Sú ræktun, sem blasir við í „ættjörð“ margra kunnustu ljóðskáldanna, var stunduð af miklum þrótti langt fram á 20. öld og hún setur sterkan svip á höfundarverk Halldórs Laxness. Þótt *Atómstöðin* sé mikilvæg skáldsaga, er hin vaxandi byggð Reykjavíkur á 20. öld ekki mjög áberandi

¹² Hér er miðað við að höfuðborgarhlutverkið fylgi fullveldi landsins. En einnig má færa rök fyrir því að Reykjavík hafi orðið formlegur höfuðstaður þegar Ísland fékk heimastjórn árið 1904, sbr. grein Þórólfs Árnasonar: „Reykjavík höfuðborg í hundrað ár“, *Morgunblaðið*, 1. febrúar 2004, sótt 14. júlí af <https://www.mbl.is/greinasafn/grein/778487/>.

staður á landakorti höfundarverks hans. Það var fremur með tengslum á milli sjávarþorpanna, sveitanna, náttúrunnar og þess tilkalls sem býr í fortíð þjóðarinnar, sem Halldór Laxness skapaði tilfinningu fyrir því að hann hefði landið allt og sögu þess undir í skáldverkum sínum.

Þótt hægt sé að benda á ýmis dæmi um Reykjavíkursögur, er vart nein goðgá að segja að Reykjavík hafi átt í mestu brösnum með að verða höfuðborg íslenskra bókmennta – jafnvel löngu eftir að hún var orðin ráðandi menningarsmiðja landsins; burðarvirki í þeim skilningi.¹³ Margir reykviskir höfundar voru aðfluttir og skrifuðu oftar en ekki um þau skil sem fólust í vistaskiptunum; hugurinn var að minnsta kosti hálfur úti á landi og það mótar heimkynnin eins og þau birtast í verkunum. Hugsanlega vildu menn ekki „lokast“ inni í borginni og sú viðleitni kemur reyndar skýrt fram snemma á 20. öld. „Ekkert er Reykjavík gefið í jafn-ríkum mæli og yndislegir litir. Þær nægtir eru ótæmandi.“ Þannig hefst skáldsaga Einars Hjörleifssonar (*Kvaran*), *Gull*, frá árinu 1911. Allt annað getur brugðist: vorið, fiskurinn, ástvinir, alþýðuhylli og allar gróðavonir. En litirnir bregðast ekki: „Á björtum sumardegi, eins og þeim sem nú skal sagt frá, er alt blátt, öll hin mikla umgjörð Reykjavíkur blá, himin[n]inn blár, hafið blátt, fjöllin blá – allt hjúpað blárri töfraskikkju – [...]“¹⁴ Sveinn Skorri Höskuldsson kemst svo að orði í grein sinni „Reykjavík í skáldsögum“, sem birtist 1974, að skáldin hafi „lögum lofsungið hið reykvíska útsýni en bærinn sjálfur í sögum þeirra staðið næsta lotinlegur svo að ekki sé beinlínis sagt ljótur. Má þar minna á skuggahverfin og fátæktarbælin í sögum Einars H. Kvarans, braggahverfin í sögum Elíasar Marar, leiguholunnar í sögum Ólafs Jóhanns Sigurðssonar og Vésteins Lúðvíkssonar.“¹⁵

Reykjavík var vissulega mikilvægur staður í mörgum íslenskum bókmenntaverkum, en hún var fremur óræð miðja og kannski má segja að hún hafi verið lengi í mótun og ekki öðlast það kjölfestuhlutverk sem margar borgir hafa í bókmenntum landa sinna – og nægir þar að nefna París, London og Kaupmannahöfn, þótt stundum geti þær verið fleiri en ein í hverju landi: Moskva og Pétursborg, Madríd og Barcelona. Þetta mótunarskeið íslenskrar borgar, í reynd nýtt landnám, endurspeglast til dæmis

¹³ Sbr. Jón Karl Helgason, „Burðarvirki íslenskrar nútímamenningar“, *Saga Íslands*, XI. bindi, ritstj. Pétur Hrafn Árnason og Sigurður Líndal, Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag / Sögufélag, 2016, bls. 317–410.

¹⁴ Einar Hjörleifsson, *Gull. Saga*, Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja, 1911, bls. 1–2.

¹⁵ Sveinn Skorri Höskuldsson, „Reykjavík í skáldsögum“, *Reykjavík í 1100 ár*, ritstj. Helgi Þorláksson, Reykjavík: Sögufélag, 1974, bls. 309–310.

í sögum Svövu Jakobsdóttur um búsetu á höfuðborgarsvæðinu. Hjónin í *Leigjandanum* (1969) eftir Svövu leigja íbúð en ekki reynist hún traustur dvalarstaður né heldur eigið einbýlishús sem þau ljúka við að byggja. Þótt eiginkonan leggi þar lófa að vegg og finnist blóð sitt renna um húsið, þá er hún að segja má í heimilisleit söguna á enda. Tónskáldinu í *Farðu burt skuggi* (1971) eftir Steinar Sigurjónsson tekst að leigja sér íbúð í Reykjavík en kemst aldrei þar inn með hljóðfæri sitt og heldur áfram að ráfa heimilislaus um borgina. Sum helstu verk þeirra Steinars og Guðbergs Bergssonar benda raunar til þess að þeim hafi fremur virst hið íslenska sjávarþorp vera staður þar sem klófesta mætti íslenska heimsmynd. Að vísu kemur söguhetjan í tímamótasögu Guðbergs, *Tómasi Jónssyni. Metsölubók* (1966), sér fyrir í Reykjavík og minnst Tómas þess hvernig hann tvísté „um nakin hurðalaus herbergin“ í nýsteyptri kjallaraíbúð sinni; „snerti húsið og dreg fingurna niður vegginn hrjúfan og þægilegan undir fingurgómunum á hendi minni sem gránar af sementsdufti. Og ég prenta fingraför mín á rúðurnar með þessu gráa dufti.“¹⁶

Þótt þannig sé á táknrænan hátt reynt að festa sjálfsmyndina á veggi og rúður hinnar nýreistu borgar, verður hún ekki umsvifalaust sá staður þar sem vitundin býr. En eftir því sem þeim Reykvíkingum fjölgaði er átt höfðu barndóm sinn og æskuár í borginni, má segja að hún hafi öðlast meira sjálfstraust sem bókmenntastaður. Í ljóðlistinni sjást skýr merki um þetta í fyrstu bók Matthíasar Johannessen, *Borgin bló* (1958), þar sem „gamlar götur horfa í sál“ hins „saklausa“ ljóðmælanda en hann horfir einnig í „ungar nýlagðar götur / með varir votar af tjöru / þær þrýstu heitum barmi að köldum fótum.“¹⁷ Jafnframt hefur þó ævinlega verið greiðfært eftir götum Matthíasar út á land; hann er í senn borgarskáld og náttúruskáld. Hina sögulegu og tilvistarlegu spennu milli borgar og

¹⁶ Guðbergur Bergsson, *Tómasi Jónsson. Metsölubók*, Reykjavík: Helgafell, 1966, bls. 159. Dæmin í þessari efnisgrein notaði ég einnig í greininni „Samastaður í sögunni: Nokkrar glæfralegar athuganir“ í *Lesbók Morgunblaðsins*, 11. september 2004. Þar fjalla ég um staði og staðarvitund út frá því sem ég kalla „leitina að Íslandi“. Þær athuganir hef ég síðan útfært nánar í fyrirlesturum og í grein sem birst hefur á þýsku: „Die Suche nach Island“, þýð. Caroline Weps og Sabine Leskopf, *Culturescapes Island. Zwischen Sagas und Pop*, ritstj. Florence Croizier og Ursula Giger, Basel: Christoph Merian Verlag, 2015, bls. 89–102.

¹⁷ Matthías Johannessen, „Hörpusláttur“, *Borgin bló*, 2. útg., Reykjavík: Vaka Helgafell, 1998, bls. 11. Það er athyglisvert að bera borgarmyndir Matthíasar saman við þær sem sjá má í ljóðum annars „borgarskálds“, sem raunar er upprunnið í sveit, þ.e.a.s. Tómasar Guðmundssonar, en segja má að þeir „syngi“ báðir um borgina, eins og komist er að orði í „Hörpuslætti“, en með ólíkum hætti.

landsbyggðar má almennt frekar finna í verkum sagnaskálda – og segja má að Halldór Laxness vinni á sérlega áhugaverðan hátt úr þeirri spennu þegar hann sendir „saklausan“ borgarpilt út í hið óræða sveitasamfélag í *Kristnibaldi undir Fökli* (1968) – snýr semsé við þeirri ferð á „mölina“ sem farin hafði verið í mörgum sögum.

Og allar götur síðan hafa ýmsir höfundar farið „landsbyggðarferðir“ í skáldsögum sínum, þó svo að Reykjavík hafi styrkst í sessi sem söguvið íslenskrar sagnagerðar frá og með áttunda áratug síðustu aldar. Svo mjög reyndar að borgin virðist á nýrri öld stundum vera orðin sjálfri sér nóg, eða þá opnari út í heim heldur en út á land – sé jafnvel orðin flugstöðin „Reykjavík/Keflavík“ svo gripið sé til blendings-staðar sem birtist stundum í alþjóðlegri flugskráningu. Þarna er aftur komið tvöfalt hlið, nema Keflavíkurflugvöllur sé beinlínis skilinn sem borgarhlið Reykjavíkur. Slík Reykjavík er reyndar býsna laglega fram sett í fyrstu skáldsögu ungs höfundar, Jónasar Reynis Gunnarssonar, sem út kom haustið 2017. Íslensk stúlka, sem hefur verið í hálfgerðri óvissudvöl í Brighton á Englandi, er á leið til Kaupmannahafnar en kemur við á Íslandi. Sagan hefst í Leifsstöð en síðan er farin heimreiðin til Reykjavíkur og innan borgarinnar heldur stúlkan áfram sinni íslensku óvissuferð, enda á þetta einungis að vera millilending. Bókin heitir einmitt *Millilending* sem gæti jafnframt skoðast sem vísun til söguviðsins, sem er viðkomustaður fremur en heimkynni. Lesa má úr sögunni að aukið los sé komið á unga Íslendinga; það sé aldrei að vita hvar þeir staldri við, til skemmri eða lengri tíma.¹⁸

Viðnám, borgarhlið

Reykjavík er bókmenntaborg í ýmsum skilningi. Þar eru umsvifamestu bókaforlögin, fjölmiðlar og stofnanir sem tengjast útgáfu bókmennta, rannsóknnum á þeim og annarri umfjöllun um þær, auk hverskonar bókmenntasamkoma og stærstu leikhúsa, og þar á stór hluti alþjóðlegra bókmenntasamskipta sér stað. Reykjavík er jafnframt í hópi þeirra borga sem fyrst fengu nafnbótina Bókmenntaborg UNESCO.¹⁹ En þetta hjálpar okkur ekki að finna svarið við því hvort Reykjavík sé loks orðin, og þá hvenær hún varð höfuðstaður íslenskra bókmennta – á því landakorti sem til verður í bókmenntunum sjálfum. Vera kann að slíkar vangaveltur séu um

¹⁸ Jónas Reynir Gunnarsson, *Millilending*, Reykjavík / Manchester: Partus, 2017.

¹⁹ Sjá <https://bokmenntaborgin.is/um-okkur/bokmenntaborgin-og-bokmenntavefur>, sótt 5. febrúar 2018.

of mótaðar af þeim væntingum að borgin sem staður í bókmenntum, sem söguvið og tilvistarvið í textum, endurspegli eða staðfesti samfélagslegt hlutverk sitt og vægi. Manni hættir til að gleyma að bókmenntastaðir, staðir í textum (og einnig kvikmyndum), eru blandaður tilbúningur. Þeir eru samsettir úr hugmyndum um *raunverulega staði* og úr *skáldduðum stöðum* sem samt eiga sér félagslegar forsendur – hinir fyrri eru oft meiri táknrænn tilbúningur en maður ætlar en hinir síðari koma ekki eins mikið úr lausu lofti og halda mætti.

Hugmyndin um bókmenntaborgina er líka oft undir miklum áhrifum frá sérstöku sambandi lykilhöfunda við ákveðnar borgir: þannig parast saman Joyce og Dyflinn, Dickens eða Virginia Woolf og Lundúnir, Cavafis eða Lawrence Durrell og Alexandría, Dos Passos og New York, Robert Musil og Vín, Alfred Döblin og Berlín, Borges og Buenos Aires, Þórunn Elfa Magnúsdóttir og Reykjavík í árdaga borgarlífs á Íslandi, og Bragi Ólafsson og Reykjavík samtímans. Slík pörun hljómar stundum eins og um sé að ræða notalegt ástarsamband þar sem aðilarnir tveir, rithöfundurinn og borgin, skilja og skilgreina hvort annað. En öflugustu samböndin af þessu tagi hafa í rauninni verið stormasöm og þótt til dæmis Joyce hafi haft vissan metnað til að kortleggja Dyflinn í texta sínum – og hafi sagt að ef þörf krefði væri hægt að endurreisa borgina með því að fylgja borgarskipulagi skáldskapartexta hans – þá var hann í æðimiklu andófi gegn borginni, gegn þeim viðmiðum, siðferði, hugmyndafræði, fagurfræði sem ríkti í þessari borg. Hans eigin Dyflinn er í róttækum skilningi *önnur borg* sem veitir hinni viðnám, þótt torvelt sé að finna vegginn eða glerið sem aðskilur þær. Þetta er ein hlið borgatengsla.

Slíkt viðnám getur að sjálfsgöðu einnig birst í því að höfundar sneiða hjá borginni sem söguviði, eða afmiðja hana á einhvern hátt, en eru samt að vinna í menningarrými hennar; eru að raða henni saman þar. Nú mætti að vísu spyrja hvort öll þau verk sem fjalla um íslensku þjóðflutningana, um ferðina úr sveitinni á mölina, eigi sér ekki borgina að merkingarmiði. Í mörgum tilvikum verður að svara því með orðunum „jú, en“ – því að þótt stefnt sé á borgina er gjarnan horft um öxl. Lífið í borginni fær form útleðar, þar „týnist“ fólk, þó að borgin sé hlið inn í vestrænan nútíma, eða kannski einmitt þess vegna. Fólk er oft fast í þessu hliði, það stendur í gættinni með Janusarandlit, annað horfir til veraldar sem var en hitt inn í heim sem er þéttriðinn en þó firrtur; þarna er í senn bjóðandi og ógnandi, framandi veröld. Þetta er ein af þeim meginmyndum sem til eru af

Reykjavík frá liðinni öld; hana sjáum við til dæmis í skáldsögunum *79 af stöðinni* (1955) eftir Indriða G. Þorsteinsson, ekki síst ef hún er lesin með hliðsjón af *Landi og sonum* sama höfundar (1963), og *Lifandi vatninu* – – – (1974) eftir Jakobínu Sigurðardóttur.

Breski bókmennta- og menningarfræðingurinn Raymond Williams segir í sínu klassíska fræðiriti um sveitina og borgina, *The Country and the City*, að stórborgarvæðing heimsins (e. *metropolisation*) speglist í því hvernig borgin, í krafti stjórn mála- og efnahagsvalds, verði líkan eða grunnmynd hins þróaða og iðnvædda samfélags.²⁰ Borgin verður jafnframt hið skilvirkra hlið, svo það orð sé enn notað, milli hins staðbundna og hins hnattræna, hún rökvaðir umferðina þar á milli; gerir hana „eðlilega“, líkt og maskína borgarinnar sé hin náttúrlega mjaltavél mannlífsins (svo ég sæki mér orð á ská inn í sveitasamfélag nútímans).

Viðnámið gegn þessari hugmyndafræði getur, eins og áður var drepið á, birst í róttækri innri sýn, viðnámi, og framandgervingu borgarinnar, en það getur líka falist í athugunum á nútímanum sem sneiða hjá þeim skýringum sem borgin hefur stöðugt á reiðum höndum, því að hún er skýringalíkan. Þegar Halldór Laxness hefst aftur handa við skáldsagnagerð á sjöunda áratugnum, eftir nokkurt hlé, lætur hann, sem fyrr segir, ungan Reykvíking ferðast út á land og glata „sakleysi“ sínu í módernískum texta undir Jökli. Módernismi Thors Vilhjálmssonar leiðir hann hinsvegar út fyrir landsteinana í *Fljótt fljótt sagði fuglinn* og þeim skáldsögum hans sem komu í kjölfarið, og það er athyglisvert að Guðbergur Bergsson flytur sig um set, frá borginni þar sem Tómas Jónsson prentaði fingraför sín á gluggarúður, suður á Reykjanesskagann. Skyldi Reykjavík samt ekki búa á söguslóðum þessara þriggja höfunda? Á góðviðrisdögum stendur Reykjavík eiginlega undir Jökli, er svolítið fuglabjarg þar.²¹ Tangarþorp Guðbergs kann að vera samsett úr sjávarbyggðum suður með sjó, en mætti kannski lesa í því reykvískan veruleika sem getur svo líka umbylst í barokkskar myndir úr framandi borgum á erlendri grundu en íslenskri tungu í verkum Thors Vilhjálmssonar? Á hinn bóginn má spyrja hvort *Leigjandinn* eftir Svövu Jakobsdóttur gerist raunverulega í Reykjavík – eða ef til vill í heimi til hliðar við íslenskan veruleika. Í mörgum Reykjavíkurljóða borgarskáldsins fyrrnefnda, Matthíasar Johannessen, verður því vart trúað að

²⁰ Raymond Williams, *The Country and the City*, London: The Hogarth Press, 1985, bls. 279 (upphafleg útg. 1973).

²¹ Sjá grein mína „Í fuglabjargi skáldsögunnar. Um Kristnihald undir Jökli“, *Umbrot. Bókmenntir og nútími*, Reykjavík: Háskólaútgáfan, 1999, bls. 239–254.

maður sé staddur í borginni, vegna þess að skáldið neitar að samþykka þau mörk náttúru og borgarlífs sem áður nefnt skýringalíkan nútíma-borgarinnar býður upp á. Borgarmynd hans er önnur og kallar á aðra skynjun. Og hvað með ferðir frá Reykjavík í *Hjartastað* (1995) Steinunnar Sigurðardóttur, *Skugga-Baldri* (2003) Sjóns eða *Rigningu í nóvember* (2004) eftir Auði Övu Ólafsdóttur, eða veruleikann í verkum Gyrðis Elíassonar sem leita iðulega burt frá Reykjavík en eru samt í kraumandi samræðu við borgina um leið og þau líkt og þreifa fyrir sér hvort þau geti orðið átt-hagaskáldskapur annarstaðar?

Og vart höfðu höfundar á borð við Guðrúnu Helgadóttur, Pétur Gunnarsson og Einar Mát Guðmundsson slegið í gegn með Reykjavík sem lifandi og skýrt mótaðan æskuheim í nútímanum, í skáldsögum eins og *Jóni Oddi og Jóni Bjarna* (1974), *Punktur punktur komma strik* (1976) og *Riddurum bringstigans* (1982), þegar hin íslenska borg tók að „afmyndast“ eða afbyggjast á vettvangi og í hugarheimi ungmenna í skáldsögum *Stálmótt* (1987) eftir Sjón, *Byggingunni* (1988) eftir Jóhamar og *Miðnetursólborginni* (1989) eftir Jón Gnarr. Í skáldsögunni *Borg* (1993) eftir Rögnu Sigurðardóttur erum við stödd í borg sem er að hluta til Reykjavík en hún er samvaxin öðrum borgum og teygir sig jafnt aftur og fram í tíma.

Þannig virðist Reykjavík geta umbylst í stórborg, hvað sem raunsterð hennar líður; hún rennur saman við önnur hugvíkkandi tilveruþlön og borgarmyndir sem berast okkur í hraðmiðlun samtímans, og myndar einhverskonar samsetta og ókennilega heimsborg, sem er í senn ímynduð og raunsonn; þar er boðið upp á margskonar millilendingar. Í sumum þeirra verka sem hér hafa verið nefnd er Reykjavík einskonar skynjuð en óræð nálægð, ósýnileg borg. Rétt eins og Marco Polo í *Ósýnilegum borgum* Italos Calvino, færa þessir höfundar viðtakendum sögur um aðra staði, framandi vott um líf annarstaðar. En jafnframt eru þeir að lesa og skrifa Reykjavík, skapa nýja stíla, opna borgarhliðin í óvæntar áttir og síðast en ekki síst að skapa nýtt menningarrými. Reykjavík kann að vera á villuráfi en hún virðist vera komin í lykilhutverk og hefur leikið það í sagnaverkum fjölmargra íslenskra rithöfunda á síðustu áratugum.

Borgarkynni, borgatengsl

En lykilhutverk felur ekki í sér að til sé lykill að borginni (svo vísað sé í þann sið að afhenda fólki „lykil að borg“ í heiðursskyni). Þegar bæði Stephan Dedalus og Leopold Bloom í skáldsögu Joyce, *Ulysses* (*Ódysseifur*),

gleyma að stinga lyklum í vasa og ferðast því lyklalausir um borg sína þann mikilvæga en hversdagslega fimmtudag, 16. júní 1904, þá má öðrum þræði skilja þetta sem svo að þeir eigi ekki greiðan aðgang að borginni. Þennan dag eru þeir „útilokaðir“ flandrara, *flâneurs*, svo notað sé hugtak sem frægt varð af lýsingum franska skáldsins Baudelaire á því hvernig nútímalegur förumaður strætanna fer um, horfir og drekkur í sig borgarlífið, baðar sig í framandleika þess; er í senn nær og fjær. Á hinn bóginn má þó telja víst að flestir þeir sem sækjast eftir kynnum við borgir geri það ekki á forsendum framandleika. En hvernig myndar maður tengsl við borgir? Tékkneski rithöfundurinn Ivan Klíma svarar spurningunni í ritgerð sem nefnist „Andi Pragborgar“:

Borg er eins og manneskja: ef við myndum ekki raunverulegt samband við hana, þá verður hún nafnið eitt, ytra form sem líður okkur skjótt úr huga. Til að mynda þetta samband verðum við að vera fær um að veita borginni athygli og skilja hinn sérstæða persónuleika hennar, „ég“ hennar, anda hennar, sjálfumleika hennar, lífsaðstæður hennar eins og þær hafa þróast í rúmi og tíma.²²

Öðrum þræði er þetta rökrétt og hugnanleg lýsing á góðri viðkynningu, þar sem rými og nafni borgar er léð fylling; sá sem myndar samband við borg, gengur til móts við sögu hennar og sérkenni, tekur þátt í frásögnum sem hún virðist flytja af sjálfri sér. Spyrja má hvort þessi sýn nái utan um þá óvissu, umbrot og framandleika sem setja mark sitt á borgarlíf – hina sögulegu háreysti borga – sem eru staðir viðskipta og framkvæmda, umferðar og yfirvalda, menningarlífs, glæpastarfsemi og allskyns boðskipta og trúflunar á boðskiptum. Borgir eru staðir fjöltyngis og þýðinga; Biblíusagan um Babelsturninn er ekki einvörðungu frumgoðsögn aðskilinna tungumála, heldur einnig saga um erfiðleika í boðskiptum, sambýli og borgarmyndun. Klíma tengir aðdráttarafl Pragborgar við þá „örvandi blöndun þriggja menningarheima sem þrífust hlið við hlið um áratugi, jafnvel aldri, tékkneska, þýska og gyðinglega menningu.“²³ En eins og hann bendir á lék sagan þessi samskipti hörmulega og tveimur síðarnefndu heimunum var að mestu útrýmt.

Oft er mikil fjarlægð milli þeirra sem búa hlið við hlið – og sú var

²² Ivan Klíma, „The Spirit of Prague“, *The Spirit of Prague and Other Essays*, ensk þýð. Paul Wilson, London: Granta Books, 1994, bls. 39–47, hér bls. 39.

²³ Sama rit, bls. 39.

stundum raunin með menningarhópana í Prag. Þó að aðráttarafl borga felist ekki síst í þeim fjölbreytileika og blöndun menningarheima, sem og því almenna rými, þeim almenningi, sem þær bjóða upp á, þá einkennast nútímaborgir iðulega einnig af afmörkunum, aðgangshömlum, sundurhlutun rýmis, auk þess sem oft er reynt að takmarka flakk almennings við skilvirka umferð, verslun og stöku útsýnisstaði. Að kynnast borg, eins og Klíma lýsir því ferli, byggist á því að meðtaka hana sem vettvang sem býr yfir sögulegri dýpt en láta hana jafnframt orka sem spegil eigin lífs. Brúin á milli þessara tveggja þátta, hvort sem hún er tálsýn eða ekki, er *minnið* – og minningar hneigjast stundum til fortíðarþrár, nostalgíu, svo sem skynja má í ýmsum persónulegum svipmyndum af borgarlífi fyrri tíma, rétt eins og gildir um fleiri heimkynni þar sem fólk á sín æsku- og mótunarár.

Frá borg minninganna (sem vikið verður að nánar), borg sem gjarnan er lýst á skáldlegan hátt, er oft ekki nema snertispölur til ýmissa borga sem birtast okkur í bókmenntaverkum. Franski félagsheimspekingurinn Henri Lefebvre varar við notkun táknrófs úr bókmenntaverkum þegar leggja skal mat á félagslegt rými, til dæmis borgarrými,²⁴ en það yrði óhóflega takmarkandi að neita sér um að túlka bókmenntaverk sem könnun á félagslegum og menningarlegum aðstæðum. Samruni félagslegs rýmis og ímyndaðs söguheims í bókmenntum getur léð okkur skapandi skilning á lífssýn hópa og einstaklinga, sem og á ferðum þeirra og dvalarstöðum. Í bókinni *Getting Back into Place* færir bandaríski heimspekingurinn Edward Casey rök fyrir því að í skilningi okkar á heimi nútímans hafi áherslan á tíma og rými orðið um of á kostnað staða. Merking sé staðbundin og ævi okkar felst ekki síst í að kanna og koma okkur fyrir á mismunandi stöðum.²⁵ Ég tel að kenning Caseys eigi raunar einnig sérlega vel við um lestur. Þegar við lesum bók erum við á könnunarferð en við erum jafnframt stöðugt að meðtaka og búa til hugrænt yfirlitskort af heimi verksins, og við reynum að koma okkur þar fyrir í einhverjum skilningi, nema við sættum okkur við að vera á stöðugri hreyfingu og í óvissu – sem út af fyrir sig er samt viss staðsetning.

²⁴ Henri Lefebvre, *The Production of Space*, ensk þýð. Donald Nicholson-Smith, Oxford, Englandi, og Cambridge, Bandaríkjunum: Blackwell, 1991, bls. 7.

²⁵ Edward Casey, *Getting Back into Place. Toward a Renewed Understanding of the Place-World*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1993. Ástæða er til að minna á neyðarflutninga, útleið, útilokun og kúgun í þessu sambandi, því að ekki finna sér allir stað af frjálsum vilja. Sjá nánari umfjöllun um kenningar Caseys í grein minni „Í útlöndum. Um róttækni Thors Vilhjálmssonar“, *Umbrot. Bókmenntir og nútími*, Reykjavík: Háskólaútgáfan, 1999, bls. 417–429, hér bls. 423–425.

Skáldsagnahöfundar beita stundum því bragði að láta afmarkaðan stað spegla hinn víðari umheim sem mótar vegferð sögupersónanna; slíkur staður verður þyngdarpunktur í verkinu og þar kemur lesandinn sér fyrir og glöggvar sig á innri og ytri tengslum í heimi sögunnar. Þannig getur eitt sveitaheimili eða þorp orðið spegill íslensks samfélags, eins og við þekkjum úr ýmsum skáldverkum. Ákveðin hverfi, götur eða torg geta gegnt slíku spegilhlutverki fyrir borgir, eða jafnvel eitt hús, eins og í *Dægurvísu* (1965) eftir Jakobínu Sigurðardóttur, en sú skáldsaga ber undirtitilinn *Saga úr Reykjavíkurlífinu*. Þetta er sagt vera ósköp hversdagslegt hús og sagan gerist öll á einum degi, frá morgni til miðnættis, og hvarflar á milli 13 íbúa, fjölskyldna sem einstaklinga (sjö kvenna og sex karla), er búa í ýmsum vistarverum þessa húss, auk þess sem þrestir eru í hreiðurgerð í garðinum, södd rotta gægist úr sorptunnu, og þarna nemur strætisvagninn staðar á hringferð sinni. En það er einna helst húsið sjálft sem kallast getur aðalpersóna í þessari borgarsögu. Það er jafnframt einskonar miðstöð, ekki einungis innbyrðis tengsla fólksins sem þarna býr undir einu þaki, heldur má þar finna vitnisburð um ýmis ytri tengsl við borgina en einnig við lífið í sveitum landsins, við „Völlinn“, semsé bandaríska hernámshliðið, og Bandaríkin eru hið fyrirheitna land stúdents sem í húsinu býr, en til þess að það gangi upp þarf hann að treysta á persónuleg tengsl annars íbúa við ráðherra – og svo er einnig allur heimurinn undir, því að sagan gerist í kalda stríðinu og íbúum hússins býðst þennan dag að skrifa undir mótmælalagg gegn hinu brjáláða vopnakkapplaupi herveldanna. Samskiptatæki þess tíma fá sitt pláss; bæði útvarp og sími sinna vissum tengslum og þennan dag eignast þetta hús sinn fyrsta einkabíl.

Þannig teiknar höfundur af listfengi upp flókna en raunsæja mynd af litlu borgarsamfélagi fólks úr ólíkum stéttum og dregur sérstaklega fram hlutskipti og samskipti kynjanna sem og drauma, væntingar og lífsaðstæður hvers og eins. Þessi staður kann að vera tímabundið borgarvirki en húsið er líka prísund þar sem einstaklingar búa hlið við hlið án þess að tengjast og raunar er einsemdin eitt af lykilstefjum verksins. Ungt og ástfangið þar sem á von á barni virðist þó líkt og svífa þarna á rómantísku skýi, en þegar hríðirnar byrja um kvöldið er sem þau falli niður í samfélag hinna í húsinu. Fæðing er vonarstund en hinum verðandi föður er sagt að fara út úr herberginu og gæta þess í stað að börnum kvennanna sem sinna sængurkonunni. Ráðvilltur leitar hann að „svefnherbergjum barna, sem hann þekkir ekki í sjón. Villist í kjallaranum, því þangað hefur hann

aldrei komið áður. Ber að dyrum hjá saumakonunni sem hefir fengið gest í heimsókn og læst að sér.“ Hann „reikar fram og aftur um ókunnugt hús“ þar sem hann á þó heima.²⁶ Og hann getur ekki vitað að á bak við hinar læstu dyr lætur saumakonan kúgast til samræðis með manni sem hún hefur ógeð á en er fjárhagslega skuldbundin. Einnig það er þáttur í hversdagslífi þessa völunderhúss.

Reyndir lesendur vita að í húsum, eins og í lífinu, eru oft margar vistarverur. *Dægurvísa* er meðal þeirra bókmenntaverka sem mótast af sterkri vitund um ákveðinn stað, um rými hans og skilrúm, og um borgarumhverfi sem hann er hluti af. Sú borg er þáttur í skáldverki og það kemur í hlut lesandans að tengja hana við myndir sínar af Reykjavík eða öðrum borgum. Við rekjum ýmsar líflínur á milli borga, uppgötvum eitt og annað, en við-tekna borgarlífshugmyndir okkar geta verið hamlandi á framandi slóðum, einnig við lestur, og við kunnum að eiga erfitt með að rata. Það er villugjarnt í borgum. En þó að villurnar geti komið manni í vanda eða vakið angist, er einnig ljóst að framandleiki borgarinnar býr yfir aðdráttarafli. Um það vitnaði franskri táknafræðingurinn Roland Barthes þegar hann lýsti lystisemdum þess að villast í hinum annarlega flaumi tákna í Tókýóborg,²⁷ sem og þýski hugsuðurinn Walter Benjamin þegar hann fjallaði um þá nautn að „týnast“ í heimaborg sinni, Berlín. Benjamin leit á flandrarann sem mikilvægan persónuleikabátt í samskiptum okkar við borgina og sýn flandrarans, menning hans, er í andstöðu við skilvirka borgarumferð. Maður verður að læra eða leyfa sér að villast í borginni til að hún fái notið sín sem það fjölbreytilega og á endanum náttúrulega táknerfi sem hún er. Í „Berlínarkróníku“ sinni gerir Benjamin skýran greinarmun á því að rata ekki – sem er ekki annað en afleiðing af vanþekkingu, ástand sem leita má leiðréttingar á – og hins vegar því að týna sér, að taka gott og gilt að maður sé villtur og halda áfram á þeim forsendum:

Þá verða skilti og götuheiti, vegfarendur, þök, söluskálar eða knæpur að tala til flakkarans eins og brakandi sprek undir fæti hans úti í skógi, eins og garg sefþvara í fjarska sem gerir honum hverft við, eins og skyndileg kyrrð í rjóðri þar sem lilja sprettur upp miðsvæðis. Þessar villulistir kenndi París mér; hún uppfyllti drauminn sem

²⁶ Jakobína Sigurðardóttir, *Dægurvísa. Saga úr Reykjavíkurlífinu*, Reykjavík: Skuggsjá, 1965, bls. 147.

²⁷ Roland Barthes, *Empire of Signs*, ensk þýð. Richard Howard, New York: Hill and Wang, 1982 (*L'Empire des signes* kom fyrst út á frummálinu árið 1970).

átti sín fyrstu spor í völunderhúsum á þurkkublöðunum í stílabókunum mínum.²⁸

Benjamin átti sínar bernskuslóðir í Berlín, og hóf kornungur að reyna að kortleggja völunderhús sín, en þau öðluðust dýpri merkingu í huga hans þegar hann hafði komist í nán kynni við aðra borg og þetta er sannarlega ekki í eina skiptið sem París hefur verið í því hlutverki að „lesa“ og ráða í aðrar borgir; París hefur reynst mörgum „veisla í farangrinum“ en undir því heiti þýddi Halldór Laxness kunna minningabók um þá borg, *A Moveable Feast* eftir Ernest Hemingway. Þetta staðfestir það sem fram kom fyrr á þessum síðum – að borgir spegla hver aðra, sem hliðstæður, andstæður eða í einhverskonar skuggsjá, þær tengjast í vitundinni, mynda *borgatengsl*, rétt eins og ritverk eru í textatengslum.

Afangastaður borg

Þegar rétt er um kortlagningu borga verður vart litið framhjá þætti sem verður æ gildari í borgarviðmóti á heimsvísu, það er að segja ferðamanna-borginni. Hún hverfist ekki aðeins um ferðir fólks til annarra borga heldur um umhverfisskynjun ferðamanna sem og heimafélks sem deilir borgarrýminu með þeim; hvort sem við erum að fylgja leiðsögn eða leiðseggja öðrum, elta uppi hús og kennileiti, finna götur eða glöggva okkur á sögulegum upplýsingum – því að borg er öðrum þræði einskona safn. Fólk sem fer um eigin borgarslóðir í fylgd gesta er stundum hissa á því hvernig slík ferð hefur áhrif á eigin sýn og hugsun; það uppgötvar jafnvel að borgin hefur meiri tók á því en talið var – sú tilfinning vaknar öðrum þræði af ákveðinni samsömun við skilningarvit gesta sem eru á framandi stað.

Í sívaxandi túristastraumi samtímans eru slíkir samfundir ferðamanna og heimafélks (annarra en starfandi leiðsögumanna) hlutfallslega sjaldan á döfinni. Skipulagðar fjöldaferðir kunna að virðast býsna fjarskyldar leiðöngurum Marco Polo, en ferðalangar eiga þess ávallt kost að gerast könnuðir, með einum eða öðrum hætti, jafnvel í þeim borgum heimsins þar sem sjálf nærvera ferðamanna er farin að verða eitt helsta staðareinkennið og jafnframt tímann tákni. Í þriggja þátta heimildamynd BBC, *City in the Sky* (2016), sem sýnd var í íslenska ríkissjónvarpinu snemma árs 2018, kemur

²⁸ Walter Benjamin, „Berliner Chronik“, *Gesammelte Schriften* VI, ritstj. R. Tiedemann and H. Schweppenhäuser, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1985, bls. 465–519, hér bls. 469. „Villulistir“ er þýðing á „Irrkünste“.

fram að á hverri stund er um ein milljón manna á leið um háloftin í flugvélum, en alls um níu milljónir einstaklinga á degi hverjum. Í þáttunum er þetta kallað „borg í háloftunum“ og má til sanns vegar færa; það er að minnsta kosti hægt að sjá þetta fyrir sér sem dreifða háborg sem stöðugt er á iði í lofthjúpi jarðarinnar – en jafnframt er þarna um að ræða þúsundir loftbrúa milli ótal borga – og flugvellir eru veigamestu borgarhlið okkar tíma. Þessar þotuferðir hafa vitaskuld mikil áhrif á lofthjúpinn, sem hann má alls ekki við á tímum uggvænlegra loftslagsbreytinga, en ekkert virðist geta komið í veg fyrir að þessi ferðamáti eigi eftir að færast enn mjög í aukana á komandi árum.²⁹

Ferðalög og bókmenntir hafa ævinlega verið nátengd fyrirbæri. Ferðir af ýmsu tagi eru einn helsti þráðurinn í heimi bókmenntanna, hvort sem fjallað er um ferðir til fjarlæggra landa, gönguferð innan borgarmarka, eða ferðir í háloftunum. En lesendur láta sér ekki nægja að ferðast í bókum, marga þeirra fýsir að komast á vettvang höfunda eða verka þeirra. Á 19. öld lögðu ýmsir bókhneigðir einstaklingar á sig heimlíkið ferðalag norður á bóginn til að geta staðið á atburðasviði Íslendingasagna. Þegar leið á 20. öld fjölgaði jafnt og þétt þeim ferðamönnum sem létu James Joyce draga sig til Dyflinnar – höfundinn sem sjálfur dvaldist lengi og lést í sjálfskipaðri útlegð frá borginni sinni. Ýmis fleiri dæmi mætti nefna um slíka bókmenntaferðamennsku og hún myndar einnig umtalverðan þátt í því sem kalla má bókmenntalandfræði, þar sem leitast er við að tengja heimaslóð höfunda, jafnvel heilar borgir, með ýmsu móti við verk þeirra og frægð, eins og stuttlega var vikið að fyrr í þessari grein. Segja má að stundum fari þá fram landnám í nafni höfundarins. Þannig verður Dyflinn „borg Joyce“ eins og sjá má í bókinni *The Atlas of Literature* sem hinn kunnni enski fræðimaður og rithöfundur Malcolm Bradbury ritstýrði. Og næsti kafli á undan heitir „Kafka’s Prague“ og bergmálar þannig titla fjölda bóka og bæklinga sem á seinni árum hafa stillt Kafka og Prag upp hlið við hlið, líkt og nú sé mál að bæta upp fyrir þögnina á kaldastríðstímanum þegar Kafka var lítt til opinberrar umræðu í heimaborg sinni. Og þetta er einnig áhugaverð nafngift í ljósi þess að Kafka virðist beinlínis hafa forðast að nefna Prag í skáldverkum sínum.

Kafka er reyndar í góðum félagsskap í þessum kafla, því að þar er sagt að tveir rithöfundar hafi verið ráðandi í Prag á sínum tíma, Kafka og Jaroslav

²⁹ Þættirnir *City in the Sky* eru aðgengilegir á Veraldarvefnum. Á íslensku voru þeir nefndir *Skýjaborg*, sem er skemmtilega djörf þýðing og getur vísað öðrum þræði til þess að óvíst sé að þessi borg fái staðist til lengar.

Hasek. Þetta stenst engan veginn sem umsögn um fyrsta aldarfjórðunginn í Prag (þeir dóu báðir um fertugt, Hasek 1923 og Kafka 1924), en vissulega urðu þeir *síðar* þekktastir þeirra höfunda sem áttu sín uppvaxtarár í borginni, ásamt Rainer Maria Rilke sem var nokkru eldri. Lesendur bókarinnar eru einnig upplýstir um að Kafka geti ekki talist pólitískur höfundur og í því sambandi er vitnað til stuttrar dagbókarfærslu hans 2. ágúst 1914: „Þýskaland hefur lýst yfir stríði á hendur Rússlandi. – Sundferð síðdegis.“ Meira segir Kafka ekki um daginn þann, en þetta er ekki í eina skiptið sem hann teflir saman stórviðburðum og vanangangi lífsins; í hávaða heimsins getur hversdagsleikinn átt sér kyrrlátan stað sem jafnframt verður þó annarlegur, ókennilegur, við þessar aðstæður. Þetta er rammpólitísk dagbókarfærsla. Kaflanum um Prag lýkur með þeim orðum að þar megi enn finna „andrúm angistar, framandleika og reynslu á ystu nöf sem þeir Kafka og Hasek í sameiningu skildu eftir innan um gettó, vínkrár, brugghús og hinar gylltu turnspírur borgarinnar.“³⁰

Í þessu samhengi er athyglisvert að í skáldsögunni *Réttarhöldunum* bregður Kafka á leik með ferðamannanálgu borgarlífs. Bankastarfsmaðurinn Jósef K. tekur að sér að sýna mikilvægum ítölskum viðskiptavini nokkuð af listaverkum borgarinnar.³¹ Margt verður hér til trafala; Jósef K. á í erfiðleikum með að skilja þá ítölsku mállýsku sem gesturinn talar og eftir að K. hefur undirbúið sig fyrir leiðsögnina kemur í ljós að Ítalinn hefur eingöngu tíma til að fara með honum í dómkirkjuna. Þangað mætir Ítalinn reyndar ekki, en hinsvegar bíður þar óvænt annar maður eftir K.

Leiðsagnarhlutverkið bókstaflega molnar og hverfur í sama tóm og nafn borgarinnar. Í greininni „Um mál mannsins og um mál almennt“ segir Walter Benjamin: „Nafnið hefur innan málsins þennan eina tilgang og þessa óviðjafnanlega djúpu merkingu: að vera innsta eðli málsins sjálfs.“³² Þetta birtist á sinn hátt einnig í því að það getur verið teikn um kunnugleika að nafn staðar komi *ekki* fram; það er svo ljóst hver staðurinn er að nafnið líkt og hverfur inn í hann. En Kafka færir þennan kunnugleika yfir

³⁰ Malcolm Bradbury, ritstj., *The Atlas of Literature*, London: De Agostini Editions, 1996, bls. 163–165.

³¹ Um þennan kafla í *Réttarhöldunum* fjalla ég ítarlegar í greininni „Söfnun og sýngarrými. Um söfn, hefðarveldi og minningasetur“, *Ritið*, 1/2010, bls. 7–23, hér bls. 8–10.

³² Walter Benjamin, „Um mál mannsins og um mál almennt“, þýð, Böðvar Yngvi Jakobsson og Guðrún Kvaran, *Fagurfræði og miðlun. Úrval greina og bókakafla*, ýmsir þýðendur, ritstj. Ástráður Eysteinnsson, Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands / Háskólaútgáfan, 2008, bls. 157.

í aðra vídd, ef svo má segja, og viðnám hans gegn því að tilgreina í verkum sínum nafn borgarinnar, sem síðan hefur verið ítrekað tengd við nafn hans, er mjög fróðlegt. Gjarnan er gert ráð fyrir því að borg *Réttaraldanna* sé Prag en hún er aldrei nefnd svo í verkinu – hún „heitir“ bara borg, eða ekki neitt. Það má jafnvel segja að þetta sé ekki Prag heldur einhverskonar hliðarborg sem Jósef K. vaknar til og er umsvifalaust handtekinn – en þó ekki. Og vegna réttarhalda sem eru þó ekki nein venjuleg réttarhöld missir hann áttirnar og er sem týndur í borg þar sem hann ætti að vera kunnugur en þarfnast nú leiðsagnar. Og leiðsögumennirnir koma hver af öðrum – frændi ofan úr sveit, iðnrekandi nokkur, málari, prestur, en mest furðar Jósef K. sig á konunum sem veita honum ómældan stuðning.

Ratvísi og leiðsögn í borg er efni sem Kafka tekst raunar á við í mjög samþjöppuðu formi í stuttum texta sem birtist að honum látnum og hann virðist hafa ætlað að nefna „Athugasemd“ („Kommentar“), en Max Brod, sem annaðist útgáfu eftirlátinna skrifa hans, léði honum heitið „Gibs auf!“ og hann hefur verið nefndur „Láttu það eiga sig!“ í íslenskri þýðingu:

Þetta var mjög árla morguns, göturnar auðar og hreinar, ég var á leiðinni til brautarstöðvarinnar. Er ég bar úrið mitt saman við turnklukku sá ég að það var orðið miklu áliðnara en ég hafði haldið, ég varð að hafa hraðan á; svo mjög var mér brugðið við þessa upp-götvun að ég varð óviss um leiðina, ég rataði enn ekki mjög vel um þessa borg, til allrar hamingju var lögreglumaður í grenndinni, ég flýtti mér til hans og náði vart andanum er ég spurði hann til vegar. Hann brosti og sagði: „Þú vilt að ég segi þér til vegar?“ „Já“ sagði ég, „því ég rata ekki sjálfur.“ „Láttu það eiga sig, láttu það eiga sig“ sagði hann og sneri sér burt með stórri sveiflu, eins og fólk sem vill fá að hlæja í friði.³³

Göturnar mæta sögumanni „auðar og hreinar“ við upphaf ferðalags sem ætti því að ganga greiðlega en þá reynist hann ekki vera á réttu tímaróli og þau brengl leiða snarlega til áttamissis eða rýmisskekkju. Hann virðist raunar vera aðkomumaður því að hann er „enn ekki“ orðinn ratviss í þessari borg. Þessi maður er alger andhverfa flandrarans fyrrnefnda, sem gefur sér tíma til að stunda það sem Benjamin kallaði „villulistir“.

³³ Franz Kafka, „Láttu það eiga sig!“, þýð. Ástráður Eysteinnsson og Eysteinn Þorvaldsson, *Bjartur og frú Emília*, nr. 10, 1993 (sérhefti helgað Franz Kafka), bls. 33.

Ferðalangurinn þarf að treysta á reglufast skipulag sem skili honum hratt og markvisst áleiðis og á þessu andartaki hins óvænta framandleika vill svo vel til að gæslumaður slíks skipulags, og þar með leiðsögumaður, er í sjónmáli: sjálfur laganna vörður og besti vinur villuráfandi barna; holdgerving traustvekjandi nærveru og fulltrúi þess öryggis sem yfirvöld veita. En sá virðist lítt kæra sig um að vera greiðvikinn talsmaður skipulagsins (er þetta flandrari í dulargervi?); viðbrögð hans eru líkt og skondið (eða brjálæðislegt) ígildi þess að hurð sé skellt í flasið á manni.

Það er forvitnilegt að tengja þennan texta við aðra borgarsögu Kafka, „Áhyggjur húsbóndans“, þar sem söguviðið virðist vera fjölbýlishús. Þar er einkennilegur gestur eða aðskotahlutur á flakki annað veifið, eða öllu heldur ókennilega samsettur hlutur sem er þó talandi einstaklingur af einhverju tagi og heimilisfaðirinn, sem segir söguna, kveðst meðhöndla „sem barn“. Þessi vera, sem segist heita Odradek, „dvelur til skiptis uppi á háalofti, í stigahúsinu, á göngunum og í forstofunni. Stundum sést hann ekki mánuðum saman [...]“. Í þessari sögu, öndvert við hina, er það ekki ferðalangurinn sem missir tökin á umhverfi sínu, heldur húsbóndinn, því það truflar þennan gæslumann heimilisins að gangarnir séu ekki auðir og hreinir, og þegar aðskotaveran er spurð hvar hún búi, svarar hún: „Aðsetur óákveðið“ og hlær, líkt og lögreglumaðurinn í hinum textanum, „en það er einungis þesskonar hlátur sem hægt er að hlæja án lungna. Hann hljómar líkt og skjáf í föllnum laufblöðum.“ (Sem minnir á „sprek undir fæti“ úti í skógi, í „Berlínarkróníku“ Benjamins). Þessi litli aðskotahlutur, einhverskonar barn á óræðu flandrari, veldur því að húsbóndinn spyr sig, hálfangistarfullur, út í óræða framtíð: hvort Odradek muni „einhverntíma eiga eftir að velta niður stigann með tvinnaspotta í eftirdragi fyrir fótum barna minna og barnabarna?“³⁴

Hlið

Þegar leitast er við að henda reiður á merkingu í textum Kafka gætu þeir verst bregðast við eins og lögreglumaðurinn í fyrrgreindri sögu. Þá getur orðið freistandi að útleggja þá með mjög almennum hætti sem dæmisögur um lífið og tilveruna, rétt eins og líta má á hina „ógagnsæju“ borg sem heimsmynd: í borginni finnur fólk fyrir mannfjöldanum: einn stendur við annars hlið, án þess að nokkurt samband virðist á milli þeirra, líkt og

³⁴ Franz Kafka, „Áhyggjur húsbóndans“, *Í refsinsylendunni og fleiri sögum*, þýð. Ástráður Eysteinnsson og Eysteinn Þorvaldsson, Reykjavík: Bókautgáfa Menningarsjóðs, 1991, bls. 134–135.

tveir fletir eða veggir. Á hinn bóginn er borgin full af hliðum, í annarri en hér tengdri merkingu: dyrum, inngöngum og útgöngum, götum sem liggja eitthvert en geta líka myndað völundarhús. Austurrísk-bandaríski bókmenntafræðingurinn Heinz Politzer byrjar viðamikil fræðirit um verk Kafka með ítarlegri greiningu á „Athugasemd“ Kafka, sem birtist hér að framan. Þessi „anekdóta er og verður brot [þ. *Fragment*]“, segir hann. „Sem slík á hún sér hvorki upphaf né endi“, og baksvið hennar gleypir tímanna, enda telur Politzer að þroskuðustu sögur Kafka eigi sér stað utan tímans, „þær byrja ekki eins og ævintýri: „Einu sinni var“, heldur: „Einu sinni er og svo er enn og allt fram í þá eilífð sem er aldrei og alltaf.“³⁵ Svo alhæfð túlkun gæti fallið saman við sýn á nútímaborgina, þar sem svar Odradeks, „aðsetur óákveðið“, mætti útleggjast sem tilvistarleg staðleysa vestræns, ef ekki hnattræns, borgarlífs – í ímynduðum framtíðarheimi þar sem vissulega verða áfram til einstakar borgir, en tengdar í þéttri hliðskipan, með ótal gáttum fyrir umferð, raunferðir sem rafrænan flutning (munurinn þar á milli fer minnkandi), uns þær mynda samfellda, „tímalausa“ heimsborg.

Hér er vitaskuld brugðið á leik með þær víðtæku heimsmyndaályktanir sem freistandi getur verið að draga af textum Kafka jafnt sem tæknidraumum okkar tíma. Ég hallast hinsvegar að því að sá mikli kraftur og áskorun sem felst í framandleikanum í verkum Kafka losni fyrst og fremst úr læðingi þegar hann mætir sögulegum aðstæðum mannlegrar reynslu (reynslu sem Kafka túlkar meðal annars í „dýrasögum“ – sem einmitt undirstrika *líkamlegt* líf mannsins í afmörkuðu tímarúmi). En þótt vitaskuld skipti miklu að gera sér grein fyrir því umhverfi og þeim hugmyndaheimum sem mótuðu Kafka,³⁶ þarf það ekki að þýða að hugverk hans séu bundin afmörkuðum byggðarlögum:

Staðsetning Prag á vegamótum í Evrópu og skipulag byggðarinnar endurspeglar í bókmenntunum og í sjálfu svipmóti hugmyndaheimsins. Aðrar borgir aðskilja innri og ytri rými. Þar er skilið á milli húsa, gatna, breiðstræta, torga og svo framvegis. En Prag sameinar almenn svæði og einkarými með því að skapa tengsl og umferð

³⁵ Heinz Politzer, *Franz Kafka. Der Künstler*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1978, bls. 36.

³⁶ Eins og Pascal Casanova gerir í gagnlegri bók um Kafka, *Kafka en colère* (2011) sem í enskri þýðingu Chris Turner nefnist *Kafka, Angry Poet*, London: Seagull Books, 2015.

með óteljandi húsasundum á milli gatna. Úr slíkri borgarmynd rís heimur *Réttarbaldanna*, þar sem Lögin seilast inn í alla borgarkima og birtast óvænt á leyndardómsfullum háaloftum.³⁷

Slík staðarvísun, þótt hún sé vissulega áhugaverð – og endurómi áður nefnda ferðamannanálgun en einnig endurnýjaða áherslu á rannsóknir sögulegs samhengis í bókmenntafræði undanfarin ár – nær ekki ýkja langt sem skýring á því miklu sögulega vægi sem verk Kafka og staðirnir í þeim búa yfir. Það vægi verður hvorki skýrt með algildum hugmyndum um stöðu einstaklingsins í undarlegum heimi (fjandsamlegum, guðlausum, angistarfullum og svo framvegis) né heldur með því að sýna fram á að höfundurinn hafi verið barn sinnar borgar á ákveðnum tíma.

Mikilvægi hinnar framandlegu borgar í verkum Kafka – borgar sem þar getur birst í einu herbergi, í fjölleikahúsi, í fjölbýlishúsi, höll, þorpi eða stórborg – felst með ýmsum hætti í reynslu sem má kenna við þjónustu-staðinn *tapað-fundið*, reynslu sem lýtur að mörkum staðbindingar og ytra heims, mörkum sem varða miklu fyrir skilning okkar á bæði borginni og nútímanum. Vitanlega skiptir sögulegt samhengi máli í þessu tilliti. Kafka tók út þroska sinn á tímum ótrúlegrar tæknivæðingar og samskiptamögu-leika sem komu í kjölfar iðnbyltingar og eflingar borgaralegs samfélags og lýðréttinda á Vesturlöndum. Glufur myndast í múr feðraveldisins og fram sækja öfl í nafni lýðræðis, frelsis og jafnréttis. Vaxandi sjálfræði einstaklinga er með ýmsum hætti tengt borgarlífi og í borgum Vesturlanda hafði líka skapast nýtt svigrúm á 19. öld fyrir hópa sem hafði verið þrengt að um aldir, ekki síst gyðinga eins og fjölskyldu Kafka. En þessi sami heimur ein-kennist þó enn af forneskjulegum hugmyndum um vald og stjórnun, eins og gleggst kemur fram í nýlendustefnu ýmissa vesturvelda en birtist einnig í mótsagnakenndum birtingarmyndum þjóðernishræringa, þar sem stutt var (og er enn) á milli frelsis og kúgunar í hugmyndum og athöfnum.

Gyðingar áttu sér sögu og menningararfleifð, meðal annars í tungu-málum eins og hebresku og jiddísku, en áhöld voru um það hvort þær gætu talist þjóðtungur – og enn síður gátu allar þær milljónir gyðinga sem bjuggu á evrópskri grund gert þar tilkall til landsvæðis undir þjóðríki, hvort sem þeir litu á sig sem sérstaka þjóð eða ekki. Þeir voru ítrekað gerðir að blórabögglum og þeir byrjuðu að flykkjast vestur um haf, eink-

³⁷ Jeremy Adler, [ótitlaður texti] í: *Kafka and Prague*, ritstj. Marta Železná, Prag: Franz Kafka Publishers, 1991, bls. 6.

um frá austurhluta Evrópu, á meðan enn voru í gangi miklar umræður í Mið- og Vestur-Evrópu, meðal annars í Prag, um það hvort vænlegra væri fyrir gyðinga að aðlagast öðrum hópum eða leggja áherslu á sérstöðu sína. Það fór svo að aðrir urðu til að hnykkja á þeirri sérstöðu, með skelfilegum afleiðingum. Þetta kann öðrum þræði að vera gömul saga en hún er sannarlega meginþráður allt fram á líðandi stund og þar tala verk Kafka víða inn í nútímann með áherslu sinni á útleið eða innilokun, vistaskipti eða önnur umskipti einstaklinga sem standa á mörkum tveggja heima, í leit að samastað og tilveru.

Þessar áherslur kunna að eiga við ýmsa hópa en í verkum sínum hugar Franz Kafka víðast hvar að stöðu og hlutskipti einstaklingsins (stundum innan vébanda fjölskyldu, sem er á sinn hátt samfélag). Á uppvaxtarárum Kafka einkenndist vestrænt borgarlíf af sívaxandi mikilvægi einkarýmisins – nokkuð sem er með ýmsu móti stöðugt umhugsunarefni hans, eins og sjá má í dagbókum hans og sögum. Þegar hann knýr þetta efni til hins ýtrasta er að sjá sem hver einstaklingur þurfi helst að eignast sína eigin byggingu, sitt virki og þar með *borg* í fornri merkingu. Gleggst kemur þetta fram í sögunni „Der Bau“ – en það orð getur merkt ýmist „bygging“ eða „greni“.³⁸ Þar er dýr nokkurt í óðaönn að útbúa sér mikið og flókið afdrep eða vistarveru, þar sem það geti dvalið óhult og aleitt. Kaldhæðnin er þó sú að þessi aukna áhersla á einkarýmið dregur einungis fram hve erfitt er að slíta það frá umheiminum – frá almannavettvangi, frá vinnurýmum, frá stjórnvöldum og skipulagi þeirra, frá athafnasemi annarra; það nægir jafnvel að nefna orðið „hagsmuni“ í þessu sambandi til að benda á þann vef sem hver og einn getur flækst í. Þessi tengsl eru öll til athugunar í verkum Kafka, ekki síst í nóvellunni *Umskiptunum* og skáldsögunum *Höllinni* og *Réttarhöldunum*. Í síðastnefndu sögunni má sjá hvernig hinn undarlegi dómstóll virðist endurskilgreina lögmál rýmisins í borginni. Svo er að sjá sem hann geti komið sér upp útstöðvum eða vinnusvæðum hvarvetna – hann er alltaf við hliðina, handan við næsta vegg, hvort sem er í heimahúsum eða bönkum, og hann sest líka að innra með hinum ákærða. Í þessari skáldsögu er sem votti fyrir nýjum og afar sérstæðum uppdrætti af borginni, þar sem rými einstaklings er kortlagt út frá öllum hans hræringum – einnig þeim sem eiga sér stað í hugarheimi hans.

³⁸ Titillinn er því vandþýddur en í (óbirtri) íslenskri þýðingu Ástráðs Eysteinssonar og Eysteins Þorvaldssonar er sagan nefnd „Byrgið“.

Glataður uppdráttur – og þó ekki

Þetta leiðir hugann aftur að þeirri borgarmynd Walters Benjamin sem áður var til umræðu. Í „Berlínarkróníkunni“ ræðir hann þann „vanmátt gagnvart borginni“ sem orsakaðist af slælegri áttvísi hans í æsku sem og draumlyndri mótspyrnu hans gegn áherslu móðurinnar á reglubundna hegðun. En hann langar samt til að ná sínum tókum á borginni: „Lengi vel, árum saman, hef ég gælt við þá hugdettu að sundurgreina rými lífsins – ævimyndirnar – með myndrænum hætti á uppdrætti. Í fyrstu hafði ég Pharus-borgarkort fyrir hugskotssjónum, nú orðið myndi ég fremur hallast að því að nota herkort ef slíkir uppdrættir eru til af miðborgum.“³⁹

Löngunin til að teikna kort af „rými lífsins“ er nátengd borgarvitund Benjamins sem er jafnframt samvaxin hugsunum hans um æskuna. „En er þetta ekki líka borgin: ljósræman að kvöldi undir svefnherbergishurðinni þegar gestir voru í heimsókn?“ (503). Annarstaðar í króníku sinni útlistar hann nánar tilfinningu sína fyrir þessum tengslum, sérstaklega í mikilvægum kafla þar sem hann minnst síðdegisstundar í París, þegar honum vitruðust, sem eldingu lysti niður, „ævisöguleg tengsl við fólk, vináttubönd mín og kunningskapur, ástríður mínar og ástarsambönd, í sinni kvikustu, huldustu samfléttun“, og honum finnst sem þessi opinberun hefði einungis getað átt sér stað í París, „þar sem steinveggir og hafnarbakkar, malbikið, söfnin og sorpið, grindverkin og torgin, bogagöngin og söluskálarin, kenna okkur svo einstakt mál að tengslin við mannverurnar, í einsemdinni sem umlykur okkur, niðursokkin í heim hlutanna, öðlast dýpt svefns og þar bíður þeirra draummynd er birtir þeim sanna ásjónu þeirra“ (490).

Við samslátt þessara mannlegu tengsla og borgarsköpulags sem er orðið honum inngróið, kviknar myndsyn: „Þá var ég í skyndingu og af knýjandi afli gagntekinn hugsun um að teikna uppdrátt af lífi mínu og samstundis varð mér alveg ljóst hvernig það yrði gert. Ég þaulkannaði fortíð mína með sáraeinfaldri spurningu og svörin teiknuðust líkt og ósjálfrátt á blað sem ég dró úr fórum mínum“ (491). Hugmyndin um slíkan „lífsuppdrátt“ virðist eiga djúpar rætur í einskönar einkagoðsögn og það getur talist allt að því viðeigandi að Benjamin skyldi síðar glata blaðinu dýrmæta með þessari teikningu. Hann var óhuggandi og honum tókst aldrei að endurgera myndina eins og hún birtist honum upprunalega, ekki ósvipuð „röð

³⁹ Walter Benjamin, „Berliner Chronik“, bls. 466. Í eftirfarandi efnisgreinum er vísað til þessarar heimildar með blaðsíðutali í svigum innan meginmáls. „Pharus-Plan“ var vöruheiti á uppdráttum sem Pharus-forlagið í Berlín gaf út.

af ættartjálm“. Athyglisvert er að þegar hann síðar meir leiðir hugann að uppdrættinum, „í stað þess beinlínis að endurskapa hann,“ finnst honum að hann myndi nú fremur „tala um vöfundarhús“ (491). Það er sem hulu hafi verið brugðið yfir myndina sem vitraðist honum og í staðinn er kominn þessi fornfrægi staður eða staðleysa, tákmynd villuráfsins, *vöfundarhúsið*, sem oft hefur verið tengt borginni og talið lýsa ótali gatna hennar, stíga, króka og kima. Enda er það svo að borgin getur ekki eingöngu nýst til að „lesa“ lífsmyndir, hún getur líka leyst þær upp eða falið þær. Þessari hlið borgarlífsins, eigind sem á rætur langt aftur í öldum, lýsti enski rithöfundurinn Henry Fielding svo árið 1751:

[H]ver sá sem leiðir hugann að borgunum London og Westminster, og gríðarlegri útþenslu úthverfa þeirra undanfarið, að hinu mikla ósamræmi sem einkennir byggingarnar, gríðarlegum fjölda gatna, öngstræta, húsagarða og afvikinna svæða, hlýtur að álíta að ef tilgangurinn hefði verið að skapa felustaði þá hefði ekki getað tekist betur til.⁴⁰

Hin „ópraktíska“ borgarnálgun Walters Benjamin, allt frá barnæsku – nálgun sem mótast af viðnámi en einnig af því að gefa sig á vald hinu tilfallandi skipulagi, í raun sköpulagi borgarinnar, fallast á það hvernig viðmót hennar einkennist af opinberun og dularhjúpi, af því að finna og týna – þetta skynbragð rennur saman við skilning hans á hinni rituðu eða endursköpuðu ævi. Hún er samsett af endurminningum sem mynda ekki sjálfsævisögu: „Því að sjálfsævisagan lýtur að tímanum, atburðarásinni, og því sem myndar hinn sífella flaum lífsins. Hér er hinsvegar litið til rýmisins, augnablikanna og slitringsins“ (488). Þetta er rými lífsins en borgin, sem svið þess, er einnig umdæmi þess sem glatað er og dáðið og „kanski er það hin myrka vitund um þessi augnablik, þessa staði, sem ljær æskuminningum það sem er svo erfitt að ná utan um en er jafnframt svo lokkandi sárt, eins og hálfgleymdir draumar. Því að bernskan, sem ekki þekkir neina fyrirframgefna skoðun, hefur ekki heldur skoðun á lífinu“ (489). Bernskuna, æskuminningar, ríki dauðans og glataðs tíma – allt þetta geymir borgin í lifandi fjölbreytileika sínum.

Þó að Benjamin hafi glatað uppdrætti sínum má segja að í umfjöllun

⁴⁰ Henry Fielding, *An Inquiry Into the Causes of the Late Increase of Robbers*. Tilvitnun sótt í bók Raymonds Williams, *The Country and the City*, bls. 145.

sinni bregði hann upp einskonar borgarkorti – býsna frábrugðnu þeim kortum sem ferðamenn styðjast við – korti þar sem hann leiðir saman einstaklingsævi og heim borgarinnar með öllum sínum sögulegu ummerkjum. Hvort um sig, ævin og borgin, myndar slitrótt safn fremur en samfellda frásögn, þau eru lifandi söfn sem eru stöðugum breytingum undirorpin, en geyma fyrir vikið mikla sögu, hversu gleymd sem hún kann að virðast. Þess vegna er borgin, jafnvel þótt manni finnist hún nákomin og umfaðmandi, ávallt með eitthvað í sínu „ópersónulega“ farteski sem getur komið manni á óvart og vakið spurningar um hvað það merki að eiga *heima* í borg. Eru borg og heimili ef til vill andheiti? Hugmyndir fólks um heimili eru yfirleitt tengdar bernsku og uppvexti og Benjamin leitar á vegamótum bernsku og borgar að lykilþáttum á lífskorti sínu.

Æskuár eru „ástand“ sem maður færast frá með tímanum, stundum eftir flókinni leið, í áttina að heimili sem maður stofnar til sjálfur. En bernskan gufar ekki upp þó að bernskuheimilið hverfi og verði ekki endurheimt – þó að það eigi samt til að birtast í brotamyndum og speglit stundarkorn í umhverfi manns á lífsins leið eins og fleira úr bernskunni og úr ferðalaginu á milli þessara heimila. Þeim vistaskiptum lýkur aldrei að fullu og sá sem gefur sig að þeim, er svo að segja „gripinn“ á svæðinu eða í glufunni á milli heimila, á þessum landamærum þar sem bernskan með öryggi sitt (eða hörmungar) hefur verið kvödd en ekki hefur enn fengist lífsumboð á nýjum stað. Einmitt þessi landamæri eru þáttur í þeim sterku kenndum sem mikilvægir staðir í bókmenntaverkum geta vakið, staðir sem verða lesendum mikilvægir rétt eins og persónum verkanna.

... og bjarminn

En slík landamæri, bilið á milli fyrrgreindra heimila, endurskapast líka við ýmsar aðstæður í mannlífinu, þegar einhver þarf að eiga róttæk vistaskipti – er jafnvel hrakinn frá heimkynnum sínum. Walter Benjamin, sem var gyðingur eins og Kafka, endaði sína ævidaga sem útlagi úr báðum borgum sínum, Berlín og París, og lést ríkisfangslaus á flóttu frá þeirri síðari, nokkru eftir að herlið nasista hafði náð henni á sitt vald árið 1940. Kafka var látinn þegar þetta grimmilega þjóðernisofstæki reis upp í öllu sínu veldi og lagði stóran hluta Evrópu undir sig. Kafka hafði sem fyrr segir drjúg kynni af sérstöðu gyðinga gagnvart öðrum þjóðernishópum, en aðstæður þeirra

Benjamins voru ólíkar að því leyti að Kafka var einnig í minnihlutahópi sem þýskumælandi íbúi í Prag.⁴¹ Þótt Kafka kvartaði ekki yfir því málhlutskipti, og tjáði sig reyndar um það seint á fremur stuttri ævi að tékkneskan stæði hjarta hans nær en þýska móðurmálið, er ljóst að þessar aðstæður skerptu vitund hans um það hvernig ýmis landamæri geta legið í gegnum borgir og greint á milli hópa sem standa hlið við hlið en ekki að öllu leyti saman – og slík markalína getur skorið sundur fjölskyldur og heimili, auk þess sem hún liggur oftan en ekki í gegnum einstaklinginn sjálfan.

Sú er raunin með Gregor Samsa í *Umskiptunum* og hann uppgötvar þessi landamæri þegar hann vaknar í breyttri mynd morgun einn. Hann getur ekki lengur verið það sem hann var, en hvað er hann þá? Markalínan er þá einnig dregin utan um hann og aflæst herbergið hans – en fyrir utan heldur fjölskyldulífið, atvinnulífið, borgarlífið áfram. Eftir mikla glímu við lykilinn í skránni tekst Gregor að opna herbergið en það breytir engu um mörkin. Þetta leiðir hugann að skáldsögunni *Höllinni*, en þýskt heiti hennar, *Das Schloß*, getur einnig merkt skrá eða læsing. Sú saga hefst á einskonar landamærum, raunar á brú: „K. stóð lengi á trébrúnni sem lá frá þjóðveginum að þorpínu, og horfði upp í tómið sem þar virtist vera.“⁴² Segja má að þessi landamæri fylgi K. inn í heim þorpsins og greini það með einhverjum hætti frá sjálfri höllinni, en þangað telur K. sig verða að komast. Þegar hann nálgast hana reynist hún ekki vera í samræmi við útlitsvæntingar hans, „hefði maður ekki vitað að þetta var höll, hefði mátt halda að þarna væri lítil borg.“⁴³ En hvar er lykillinn að þessari borg?

Einn þekktasti landamæratexti Kafka er stutt saga sem hann birti í smá-sagnasafni árið 1919 en myndar einnig þátt í skáldsögunni *Réttarhöldunum* sem var á meðal eftirlátinna rita hans. Þar er sagan sem sagt felld inn í stærri sögu og Jósef K. fær einmitt að heyra hana, af vörum prests, í áðurnefndri heimsókn í dómkirkjuna þar sem hann breytist að segja má í aðkomumann í eigin borg. Þessi texti, sem hefur yfir sér kenjöttan dæmisagnablæ eins og fleiri sögur Kafka, hefst svo: „Fyrir dyrum laganna stendur vörður. Til

⁴¹ Prag var því „borg í þýðingu“, svo vísað sé til heitis bókar eftir Sherry Simon, *Cities in Translation. Intersections of Language and Memory*, London og New York: Routledge, 2012. Simon víkur stuttlega að Prag en leggur megináherslu á sambýli tungumála í borgunum Kalkútta, Trieste, Barcelona og Montreal – hvernig þýðingasambandi málanna sé háttað og hvernig það móti söguskilning og sjálfsmynd borganna.

⁴² Franz Kafka, *Höllin*, þýð. Ástráður Eysteinnsson og Eysteinn Þorvaldsson, Reykjavík: Forlagið, 2015, bls. 7.

⁴³ Sama rit, bls. 15.

Þessa dyravarðar kemur maður ofan úr sveit og biður um inngöngu í lögin. En dyravörðurinn segir að hann geti ekki veitt honum inngöngu núna. “Lögin – sjálf á sínum sérstæðu mörkum valdboða og samfélagssáttmála – virðast vera einhverskonar höll en jafnframt borgarvirki utan um lögin, nema lögin sjálf séu virki; dyravörðurinn segir að við „hvern salinn á fætur öðrum stand[i] dyraverðir sem eru hver öðrum völdugri“; þarna tekur því hvert hliðið við af öðru. Það fer svo að maðurinn úr sveitinni eyðir því sem eftir er ævinnar með verðinum við hinar ystu dyr, þótt þær standi opnar, og undir lokin, þegar myrkva slær á sjónir hans, greinir hann samt „bjarma sem brýst óslökkvanlegur út um dyr laganna.“⁴⁴

Orðið *útlagi* á því við þennan aðkomumann í bókstaflegum skilningi, og tekur einnig til dyravarðarins á meðan hann sinnir varðstöðu sinni úti fyrir lögunum. Og segja má að Jósef K. vakni í upphafi skáldsögunnar sem útlagi; hann er handtekinn en fær engan botn í lögin sem þar búa að baki eða þann dómstól sem sækir hann heim. Eins og Gregor Samsa liggur hann nývaknaður í rúmi sínu þegar hann tekur ekki aðeins við bjarma nýs dags heldur hefur flust, eða verið fluttur, inn í nýja og framandlega tilveru. Eitt helsta landamæraverk Kafka er skáldsagan *Ameríka*, sem var að miklu leyti samin árið 1912 en birtist ekki fyrr en 1927. Hún hefst einmitt á því að kornungur útlagi, Karl Rossmann, kemur um borð í skipi til hafnar í New York, einn margra Evrópubúa sem á sínum tíma komu þessa leið til Bandaríkjana. Hann hefur verið rekinn að heiman og sendur á vit nýja heimsins svokallaða. Eins og á við um fleiri söguhetjur Kafka, hefst hér nýtt líf. Karl lítur „stytta frelsisgyðjunnar, sem hann hafði reyndar fyrir löngu komið auga á, líkt og í snöggvaxandi sólarbirtu. Armur hennar með sverðinu gnæfði sem væri hann nýhafinn til lofts og frjáls andvarinn lék um sköpulag hennar.“⁴⁵

Í örstuttum texta erum við tvíminnt á frelsið sem þessi stytta boðar í nýjum heimi og þarna er líka bjarminn sterki, en hann stafar þó ekki frá kyndlinum, tákni upplýsingarinnar, sem stytтан ætti að bera. Hún heldur á sverði, hvort sem því sé ætlað að skera á langan naflastreng þessa Evrópudrengs eða gegni öðru hlutverki. Hefur Kafka í skelmishætti sínum kannski stillt hér upp ströngum dyraverði eða jafnvel böðli? Borgin tekur

⁴⁴ Franz Kafka, *Réttarböldin*, þýð. Ástráður Eysteinnsson og Eysteinn Þorvaldsson, 2. útg., endurskoðuð, Reykjavík: Mál og menning, 1995, bls. 175–176.

⁴⁵ Franz Kafka, *Ameríka*, þýð. Ástráður Eysteinnsson og Eysteinn Þorvaldsson, Reykjavík: Mál og menning, 1998, bls. 9. Hér eftir er vísað til þessarar bókar með blaðsíðutali í svigum innan meginmáls.

þó við Karli og í frásögn þar sem fantasía og raunsæi tvinnast þétt saman fær hann að kynnast þeim borgarheimi nútímans sem Kafka lætur kjarnast í New York: í tæknivæðingu, gríðarlegum viðskiptaumsvifum og miklum hraða sem einkennir umferð og öll samskipti, meðal annars í formi tæknilegra fjarskipta sem þarna eru fremur nýlega farin að láta að sér kveða í heimssögunni. Borgin býður Karli upp á sjónarspil en líka miklar tilvistarsviptingar. Vart hefur landfestum verið kastað þegar hann glatar ferðatösku sinni en hittir síðan um borð forríkan frænda sem tekur hann að sér en sendir hann síðan aftur frá sér; þá er ferðataskan aftur komin í leitirnar og þannig heldur Karl áfram að glata og finna, á ferðalagi út úr borginni.

En borgin teygir sig langt og víða, og hann losnar ekki af segulsviði hennar fyrr en hann stígur á annað svið: hann gengur til liðs við ferðaleikhús sem kennir sig við Oklahoma. Það auglýsir eftir fólki: „Sá sem ekki grípur tækifærið í dag hefur glatað því að eilífu! Sá sem hugsar um framtíð sína tilheyrir okkur! Allir eru velkomnir! Sá sem vill verða listamaður gefi sig fram! Leikhúsið okkar hefur not fyrir alla, hvern á sínum stað!“ (216). *Hvern á sínum stað ...* þetta hljómar fremur skuggalega með hliðsjón af því sem á undan hefur farið, en Karl slær til. Honum tekst með naumindum að fá starf, en villir á sér heimildir og kveðst heita „Negro“. Það er að lokum tekið gilt og því má segja að Karl gangi táknrænt til leiks frá jaðrinum, með skírskotun til þeirra er fluttir voru nauðugir til þessa „nýja“ heims sem annað fólk sótti til, stútfullt af stórum draumum.

Borgin og leikhúsið – þessi tvö megin sögu svið skáldsögunnar virðast standa hlið við hlið en þó aðskilin. Í reynd grípa þau með ýmsum hætti hvort inn í annað. Borgin er sjónarspil og leikhúsið er borgarmynd, einskonar flökkuborg, kannski skýjaborg. Ef borgin er safn, eins og áður sagði, kraðak fólks, leiða, staða og minninga, er hún líka leikhús þar sem maður er áhorfandi og þó einnig á sviðinu, þó ekki sé nema á jaðri þess. Í umfjöllun hér að framan um ýmsar borgir – Kaupmannahöfn, Reykjavík, Berlín, Prag, Dyflinn, Lundúnir, París – hefur orðið „svið“ birst í ýmsu samhengi: sögu svið og tilvistarsvið og nú síðast segulsvið, en jafnframt eru borgirnar leiksvið fjöldans og framandleikans sem einstaklingurinn stendur frammi fyrir. Þessi beina eða huglæga *sýn á borgina*, skilningur á því rými sem hún býður einstaklingnum í sögu sinni og samtíma, dul sinni og opinberun, hefur legið til grundvallar þessum heilabrotum. Hvernig speglar borgin líf okkar og hvar opnast okkur hlið inn í hana?

Karli Rossmann verður starsýnt á borgina; hann reynir að góma hana,

mæla hana út með augnaráðinu. Það gerist fyrst á skipsfjölni, í því borgarhliði sem höfnin er, og augnaráðið er gagnkvæmt: „En á bak við allt þetta stóð New York og horfði á Karl með hundraðþúsund gluggum skjálkjúfa sinna“ (16). Síðar, á leið út úr borginni, lítur hann um öxl og sér „víðmynd New York-borgar og hafnarinnar“; hvaðeina virtist „autt og raðað upp á einskisnýtan hátt. Vart sást munur á stórum húsum og smáum. Í ósýnilegu djúpi gatnanna hélt lífið sennilega áfram sinn vanagang [...]“ (84–85). En hin óhjákvæmilega þátttaka borgarhorfandans hafði áður birst með mögnuðum hætti þegar Karl skyggndist í slíkt „ósýnilegt djúp“ af svölum á húsi frænda síns, einskunar leikhússvölum. Hér vinnur Kafka með tvo af lykilkþáttum nútímaborgarinnar í þeirri mynd sem hún tók á sig á Vesturlöndum og síðan um allan heim: rafljósið og glerið, sem hvort um sig ætti að geta rímað við bjarma þeirrar upplýsingar sem oft er talin mikið drifafli nútímalífs og á að vísa leiðina í ólgandi umferð borga sem virðast þó geta vaxið manningum yfir höfuð.

Þröngar svalir lágu meðfram endilöngu herberginu. Í heimaborg Karls hefðu þær verið hæsti útsýnisstaðurinn, en hér dugði hann einungis til að sjá yfir eina götu sem lá bein milli þverhöggvinnu húsa líkt og hún væri á flóttu inn í fjarskann þar sem útlínur höfuðkirkju hófust upp ógurlegar í miklum þokumekki. Og kvölds og morgna og í draumum næturinnar streymdi um þetta stræti stöðug og samfelld umferð, og ofanfrá birtist hún sem síendurnýjað sambland af afskræmdum mannsmyndum og þökum allskonar farartækja og uppaf því hófst svo annað og nýtt, margfaldað og villtara sambland af skarkala, ryki og fnyk og allt var þetta umlukið og fleygað af völdugu ljósi sem æ og aftur var sundrað, borið burt og ákaft endurnýjað af kraðaki hlutanna og birtist hinu heillaða auga svo hlutbundið sem væri allþekjandi glerrúða mölvuð á hverju augnabliki yfir þessu stræti æ og aftur með ógnarafli. (35–36)

ÚTDRÁTTUR

Hlið við hlið

Tapað-fundið í framandi borgum

Grein þessi fjallar um skynjun borgarheimsins, birtingarmyndir hans í bókmenntum og æviskrifum, og um borgina sem stað framandleika og ferðalaga í ýmsum skilningi, m.a. í heimsm mynd hvers og eins. Borgir einkennast af þéttleika og innri tengslum en

gáttir borgarinnar snúa líka út á við og tengja hana m.a. öðrum borgum. Hugað er að íslenskum tengslum Kaupmannahafnar og Reykjavíkur, en frá íslensku borginni er haldið aftur út í heim og staldrað við í Berlín og París í kompaní við Walter Benjamin, en einnig villst með Franz Kafka um staði sem kunna að vera Prag og New York. Spurt er hvort hægt sé að stofna til náinna kynna við borgir og til umræðu koma borgarleiðsögn, ævikort og ferðaleikhús – og listin að glata og finna.

Lykilorð: Borgarbókmenntir, borgarskynjun, staðarvitund, hliðskipan, borgarhlið, framandleiki, tapað-fundið

ABSTRACT

Side by Side [or: Gate after Gate]

Lost-and-Found in Unfamiliar Cities

This essay concerns itself with perceptions of the urban sphere, with its manifestations in literature and life writing, and with the city as a place of strangeness and travel in various senses, including the ways in which it pertains to the individual world view. Cities are places of density and internal connections, but their gates also open out and connect with other places, and increasingly other cities. Following a discussion of the Icelandic links between Copenhagen and Reykjavík, and the slow emergence of the latter as a „literary capital“, the course is set for foreign cities, including Berlin and Paris in the company of Walter Benjamin, and the experience of getting lost with Franz Kafka in places that may be Prague and New York. In attempting to answer the question whether it is possible to become intimate with cities, we have recourse to city guides, life maps, a touring theatre – and the art of losing and finding.

Keywords: City literature, urban perceptions, sense of place, adjacency, gateways, strangeness, lost-and-found

ÁSTRÁÐUR EYSTEINSSON

Prófessor í almennri bókmenntafræði

Íslensku- og menningardeild

Hugvísindasviði Háskóla Íslands

Sæmundargötu 2

IS-101 Reykjavík, Ísland

astra@hi.is